

UMHCG

Udruženje mladih sa hendikepom Crne Gore

KAKO OSIGURATI
JEDNAKO UČEŠĆE
OSOBA S INVALIDITETOM
U IZBORNIM PROCESIMA?

PODGORICA JUL 2024.

**KAKO OSIGURATI
JEDNAKO UČEŠĆE
OSOBA S INVALIDITETOM
U IZBORNIM PROCESIMA?**

PODGORICA JUL 2024.

IMPRESUM:

Izdavač: Udruženje mladih sa hendikepom Crne Gore <http://umhcg.com/>

Autor/ka: Marina Vujačić, Nikola Ilić

Za izdavača: Marina Vujačić

Grafički dizajn: LUMI studio

Podgorica 2024.

CIP - Каталогизacija y публикацији
Национална библиотека Црне Горе, Цетиње

ISBN 978-9940-803-09-4
COBISS.CG-ID 30286596

Publikacija je nastala u okviru projekta „Izborna reforma u fokusu: Vrijeme je!“ koji Centar za demokratsku tranziciju (CDT) realizuje u saradnji sa Udruženjem za odgovorni i održivi razvoj (UZOR) i Udruženjem mladih sa hendikepom (UMHCG), uz podršku Evropske unije, posredstvom Delegacije EU u Crnoj Gori. Njen je sadržaj isključiva odgovornost Udruženja mladih sa hendikepom Crne Gore (UMHCG) i ne odražava nužno stavove Evropske unije.

sadržaj

1

UVOD

POVOD ANALIZE 05
CILJEVI ISTRAŽIVANJA 06

2

KONTEKST - AKTUELNO STANJE

IDENTIFIKACIJA ZAKONSKIH RJEŠENJA 07
BARIJERE U IZBORNIM PROCESIMA 14
SOCIJALNI IZAZOVI I STIGMA 19

3

MEĐUNARODNI STANDARDI (UN, EU)

KONVENCIJA UN O PRAVIMA OSOBA SA
INVALIDITETOM 23
PRIMJERI DOBRE PRAKSE U ZEMLJAMA EU 25

4

PREPORUKE ZA ORGANE VLAŠTI CRNE GORE I ZA JEDNAKO UČEŠĆE OSOBA S INVALIDITETOM

ZAKONODAVNE IZMJENE 34
PRISTUPAČNOST IZBORNOG PROCESA 36
EDUKACIJA IZBORNE ADMINISTRACIJE I OSOBA S
INVALIDITETOM 37

5

UKLJUČENOST CIVILNOG SEKTORA

PRAĆENJE IZBORNOG PROCESA
OD STRANE OCD 38
MEHANIIZMI OSTVARIVANJA I ZAŠTITE PRAVA
OSOBA S INVALIDITETOM 39

6

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA 47

7

PROCES RAZVOJA PUBLIKACIJE

METODOLOGIJA 49
O PROJEKTU 50
O AUTORIMA 51

LITERATURA I REFERENCE

1 UVOD

AUTOR/KA: MARINA VUJAČIĆ, NIKOLA ILIĆ

1-1 POVOD ANALIZE

Pravo glasa ili biračko pravo je osnov demokratije u svim razvijenim državama i trebalo bi biti priznato svim punoljetnim građanima/kama jedne zemlje - u kojoj se politička vlast bira posredstvom glasa - posredno putem delegata ili neposredno na izborima, kao što je to slučaj u Crnoj Gori.

Kako izbori predstavljaju glasanje za predstavnike/ce građanki i građana u (vršenju) vlasti, tako bi pravo glasa trebalo pripadati svakom punoljetnom pojedincu/jedinki i imati jednaku vrijednost.

U demokratskim državama, pravo glasa je lično, tajno i slobodno. Biračko pravo ima dva segmenta prava. Ono je *aktivno* kada građanke/i biraju svoje predstavnike/ce u vlasti i *pasivno* kada i sami učestvuju kao kandidati/kinje na izbornim listama. Aktivno biračko pravo odnosi se na pravo građana/ki da biraju svoje predstavnike/ce u vlasti putem glasanja na izborima.

S druge strane, pasivno biračko pravo odnosi se na pravo građana/ki da se sami/e kandiduju i učestvuju kao kandidati/kinje na izbornim listama. Dakle, biračko pravo u svom punom značenju obuhvata oba ova aspekta - građanima/kama je garantovano da biraju i da budu birani/e. Ovo je važno naglasiti kako bismo shvatili puni opseg demokratskih procesa i participacije građana/ki u političkom sistemu, a s aspekta naše analize participacije osoba s invaliditetom u izbornim procesima.

U publikaciji *Kako omogućiti jednako učešće osoba s invaliditetom u izbornom procesu*, bavimo se izbornim pravima osoba s invaliditetom u Crnoj Gori, s aspekta (normativnih) garancija prava, te uslovima za ostvarivanje tih prava u praksi. Takođe, jedan segment posvećen je percepciji osoba s invaliditetom u izbornom procesu i politici, kroz aspekt socijalnih izazova i stigme, kao i stavova o uslovima za učešće osoba s invaliditetom u izborima i politici, te neophodnim promjenama za napredak i poboljšanje uslova.

Publikacija će poslužiti osobama s invaliditetom, kao ključni alat razumijevanja njihovih izbornih, odnosno političkih prava, ali isto tako i kao sredstvo za zagovaranje adekvatnijih uslova za učešće u izbornom procesu i politici. Takođe, namijenjena je donosiocima/teljicama odluka i drugim subjektima, posebno onima koji čine dio izborne administracije i političkih partija/subjekata kako da osiguraju i obezbijede jednako učešće osoba s invaliditetom u javnom i političkom životu.

1-2 CILJEVI ISTRAŽIVANJA

Publikacija i istraživanje imaju višestruke ciljeve.

Za početak, želimo detaljno istražiti izborna prava osoba s invaliditetom u Crnoj Gori, analizirajući postojeće garancije i pravne okvire kako bismo identifikovali dobra rješenja, ali i još više nedostatke i potencijalne izazove. Dalje, fokusiramo se na praktične uslove i prepreke s kojima se osobe s invaliditetom suočavaju prilikom ostvarivanja svog biračkog prava, nudeći preporuke za unapređenje pravnog okvira i procedura, kao i pristupačnosti i podrške u cilju samostalnog, slobodnog ostvarivanja prava glasa, uz zagarantovanu tajnost glasanja, ali i podizanje svijesti o jednom od ključnih problema, a to je društveno/politička percepcija osoba s invaliditetom isključivo u ulozi aktivnog/e birača/ice, ali ne i potencijanih kandidata/kinja na izborima i učesnika/ca u politici i političkom životu.

Nadalje, istražujemo percepciju osoba s invaliditetom u izbornim procesima i politici, ističući socijalne izazove i stigmatu s kojima se suočavaju. Prepoznajući da potpuna demokratija zahtijeva uključivanje marginalizovanih pojedinaca/ki i grupa, ova analiza i publikacija imaju za cilj pružiti sveobuhvatne preporuke različitim zainteresovanim stranama (uključujući vladu, civilno društvo, donatorsku zajednicu, pojedince/ke, političke partije i izbornu administraciju) o promociji aktivnog učešća osoba s invaliditetom u izbornim procesima i političkim aktivnostima. Na ovaj način, kroz razvoj *Publikacije*, kreiramo mehanizam koji će služiti kao važan alat za razumijevanje biračkih prava osoba s invaliditetom, ali i kao snažno sredstvo zagovaranja za unapređenja tih prava.

Kroz istraživanje primjera dobre prakse iz Evropske unije, *Publikacija* ističe uspješne strategije i pristupe koji se mogu prilagoditi i primijeniti i u Crnoj Gori, kako bi se unaprijedilo političko uključivanje i učešće osoba s invaliditetom.

Konačno, ima za cilj unapređenje inkluzivnog političkog procesa koji će osigurati da glas osoba s invaliditetom bude uvažan i da njihovi interesi budu adekvatno zastupani u političkim odlukama, procesima i politikama Crne Gore.

2 KONTEKST - AKTUELNO STANJE

2-1 IDENTIFIKACIJA ZAKONSKIH RJEŠENJA

*Konvencija UN o pravima osoba s invaliditetom, koju je Crna Gora ratifikovala 2009, predstavlja najznačajniji dokument u oblasti prava osoba s invaliditetom, pa time i njihovih prava na učešće u javnom i političkom životu (član 29). Crna Gora je Ustavom, kao najvišim pravnim aktom države, propisala da *potvrđeni i objavljeni međunarodni ugovori i opšteprihvaćena pravila međunarodnog prava sastavni su dio unutrašnjeg pravnog poretka, imaju primat nad domaćim zakonodavstvom i neposredno se primjenjuju kada odnose uređuju drukčije od unutrašnjeg zakonodavstva.**

Ustav garantuje biračka prava, na način što propisuje da pravo da bira i da bude biran ima državljanin Crne Gore koji je navršio 18 godina života i ima najmanje dvije godine prebivališta u Crnoj Gori. Biračko pravo se ostvaruje na izborima. Biračko pravo je opšte i jednako. Izbori su slobodni i neposredni, a glasanje je tajno. Ove garancije važne su i s aspekta prava osoba s invaliditetom jer one jasno garantuju njihova izborna prava, kao i neposredan, slobodni izbor i tajnost glasanja.

Zakon o izboru odbornika i poslanika, kao (za sada) matični zakon, garantuje neka prava osobama s invaliditetom, ali nije u potpunosti usklađen s Konvencijom. Navedeno potvrđuje i činjenica da su dvije odredbe ovog zakona proglašene neustavnim, nakon što su podnesene inicijative za ocjenu ustavnosti.

Prva odredba odnosila se na pristupačnost biračkih mjesta, na način što nije bila imperativna, već je više sadržala moralno načelo. (Odluka U-I br. 32/14 od 27. juna 2017) Druga odredba odnosila se na poslovnu sposobnost kao uslov za ostvarivanje prava glasa (Odluka U-I br. 23/17 od 6. novembra 2020). Nakon što je i ova odredba proglašena neustavnom, sve osobe koje su lišene (djelimično ili potpuno) poslovne sposobnosti vraćene su u Birački spisak.

Osim ovih odredbi, *Zakon* propisuje glasanje uz pomoć asistenta, glasanje putem pisma, glasanje uz pomoć šablona za glasački listić. Međutim, sve tri navedene odredbe treba dodatno precizirati i ojačati kroz načelo pristupačnosti i izbora više mogućnosti u cilju omogućavanja dostojanstvenog, samostalnog i tajnog glasanja.

Zakon, nadalje, propisuje obavezu Javnog servisa da prilikom organizovanja sučeljavanja podnosilaca potvrđenih izbornih lista i kandidata sa tih lista obezbijedi prevod na znakovni jezik.

Međutim, praksa je pokazala da i postojeću odredbu treba ojačati kroz kaznene odredbe imajući u vidu nedosljednu primjenu. Naime, angažujući samo jednog tumača, koji je inače zaposlen u Javnom servisu, RTCG u potpunosti ne poštuje zakonsku obavezu da obezbijedi prevod na znakovni jezik prilikom sučeljavanja kandidata na izbornim listama.

Navedeno znači da tumač tokom emisija, iz objektivnih razloga, pravi pauze, a koje, usljed nedostatka drugog tumača, uzrokuju činjenicu da prevod nije obezbijeđen tokom trajanja cijele emisije, i to tokom trajanja replika, pa to utiče i na neravnomjernu zastupljenost prevoda u odnosu na kandidate/kinje na listi, a još više i na parcijalne informacije koje dobijaju i kojima mogu raspolagati osobe s oštećenjem sluha. Sve prethodno istaknuto uzrokuje i utiče na odluku osoba s oštećenjem sluha kao glasača/ica jer oni nijesu u istoj poziciji s (drugim) građanima/kama koji/e ostvaruju svoje biračko pravo.

Ovo za posljedicu ima i odluku koja nije i ne može biti zasnovana na svim raspoloživim činjenicama imajući u vidu da su i ostali vidovi političkih i izbornih kampanja nepristupačni osobama s oštećenjem sluha, na njihove odluke i proces donošenja odluke postoji veliki prostor uticaja i zloupotrebe od strane različitih pojedinaca i grupa, uključujući svakako političke partije.

Osim dijela nedostajućih odredbi u vezi sa pristupačnošću biračkih mjesta, procedure glasanja i materijala za glasanje kako bi se osiguralo i obezbijedilo samostalno, tajno i slobodno glasanje osoba s invaliditetom, ovaj *Zakon* ne propisuje nijednu specifičnu odredbu u dijelu kandidovanja osoba s invaliditetom i ne podstiče njihovo pasivno biračko pravo, što bi bilo neophodno propisati s obzirom na vremenski dugu i društveno nepremostivu nejednakost s pozicije pojedinca i cijele zajednice osoba s invaliditetom.

Naime, važeća odredba o biračkom pravu (članovi 10 i 11) ne predstavlja prepreku za kandidovanje osoba s invaliditetom. Međutim, opšta odredba nije dovoljna da omogući i podstakne kandidaturu osoba s invaliditetom, jer one nijesu u istoj i jednakoj poziciji sa kandidatima/kinjama bez invaliditeta, odnosno nemaju jednake mogućnosti za kandidovanje, pa opšta odredba ne može obezbijediti njihovo učešće na ravnopravnoj osnovi s drugima.

Zbog navedenog, potrebno je propisati *afirmativnu akciju* za osobe s invaliditetom da se kandiduju na izborima, a što je u skladu sa *Ustavom Crne Gore* (član 8) i obavezu javnih vlasti i političkih subjekata da podstiču njihovo kandidovanje kroz kampanje, edukacije i stvaranje praktičnih uslova.

Nezavisno od prethodno navedenog, takođe, ovim zakonom treba da se propiše *kvota* i za osobe s invaliditetom, na način što će se osigurati da među kandidatima/kinjama budu zastupljene i osobe s invaliditetom, što ni na koji način ne podrazumijeva da je to lično svojstvo ključni kriterijum izbora.

Zakon o političkim partijama nema ni podstičuće, a trenutno ni ograničavajuće odredbe o učešću osoba s invaliditetom u osnivanju partije i upravljanju partijom. Naime, ovaj zakon propisuje da partiju može osnovati *najmanje 200 građana sa pravom glasa u Crnoj Gori*. Kako ovaj zakon ima odredbu *afirmativne akcije za ostvarenje ravnopravnosti polova*, na isti način bi trebalo propisati afirmativnu akciju i za ostvarenje ravnopravnosti drugih ugroženih grupa građana/ki, poput osoba s invaliditetom.

Zakon o Predsjedniku Crne Gore ne propisuje nikakve odredbe koje se odnose na (jednako) učešće osoba s invaliditetom. Upravo sva tri prethodno analizirana zakona potvrđuju tezu da se osobe s invaliditetom posmatraju isključivo u ulozi onih koji biraju, ali ne i onih koji imaju pravo biti i izabrani i upravljati, odnosno rukovoditi.

Zakon o finansiranju političkih subjekata i izbornih kampanja, takođe, ne propisuje obavezu pristupačnosti izbornih kampanja i redovnog rada partija osobama s invaliditetom. Jedina odredba u važećem zakonu odnosi se na izuzetak zabrane isplate materijalnog davanja - *jednokratne materijalne pomoći* u slučaju „teškog oboljenja koje prouzrokuje trajni invaliditet u procentu većem od 50%”.

Navedena odredba definisana je u duhu medicinskog modela pristupa invaliditetu i ograničavajuća je za mnoge kategorije osoba s invaliditetom, odnosno za sve one kod kojih invalidnost/oštećenje nije nastalo kao posljedica oboljenja, odnosno promjene zdravstvenog stanja, i kod kojih je utvrđen manji procenat, pa čak, na primjer, i onaj od 49%.

Zbog navedenog, potrebno je izmijeniti važeću odredbu u duhu modela pristupa zasnovanog na ljudskim pravima i uvažavajući principe ljudskih prava na način što se neće uslovljavati promjenom zdravstvenog stanja/oboljenjem. To u praksi, osim diskriminacije drugih kategorija osoba s invaliditetom, dovodi i do kršenja privatnosti i u onim situacijama kada je invalidnost nastala kao posljedica oboljenja. Ovo znači da je u postupku ostvarivanja prava na jednokratnu novčanu pomoć neophodno dostaviti i medicinsku dokumentaciju.

Jasna je bila namjera zakonopisca/zakondavca da ograniči potencijalne zloupotrebe isplate materijalnih davanja u izborne svrhe, međutim, moraju se osigurati zaštita urođenog dostojanstva, integriteta ličnosti, raznovrsnosti ljudskog roda, poštovanja različitosti i drugo, uz individualizovan pristup svakoj pojedinačnoj situaciji, odnosno konkretnoj osobi. Zbog toga norma nikako ne treba da ograničava životne situacije koje se ne mogu podvesti pod procenat i dugotrajne promjene zdravstvenog stanja.

Nadalje, smatramo da ovaj zakon mora imati direktniju vezu sa sistemskim zakonom u oblasti socijalne i dječje zaštite – *Zakonom o socijalnoj i dječjoj zaštiti* – koji i garantuje pravo na jednokratnu novčanu pomoć i druga materijalna davanja. Navedeno znači da odredba izuzetka od isplate materijalnih davanja treba biti definisana bez navođenja ličnih svojstava, i to za sve pojedinačne situacije kada centar za socijalni rad, kao nadležni organ, utvrdi činjenično stanje koje ukazuje na to da bi neisploćivanjem jednokratne novčane pomoći bilo ugroženo zdravlje i opšte blagostanje pojedinca i/li porodice.

Takođe, ovaj zakon bi morao propisati obavezu političkih subjekata i svih koji učestvuju u izbornom procesu da izbornu kampanju, ali i redovni rad i komunikaciju sa građanima/kama učine pristupačnom za sve kategorije osoba s invaliditetom. Navedena obaveza treba biti imperativna jer se politički subjekti finansiraju iz budžeta države, prema tome koriste resurse svih građana/ki i samim tim imaju obavezu da preduzmu aktivnosti nediskriminacije i jednakosti.

Odbredbe *Zakona o ličnoj karti* koje se odnose na osobe s invaliditetom, takođe, je potrebno uskladiti s *Konvencijom* i modelom pristupa zasnovanim na ljudskim pravima, na način što će se postojeće odredbe definisati poštujući principe ljudskih prava i samostalno/podržano donošenje odluka, umjesto zamjenskog odlučivanja.

Naime, važeći zakon ima odredbu koja podrazumijeva zamjensko odlučivanje u slučaju podnošenja zahtjeva za izdavanje lične karte od strane „poslovno nesposobnih osoba”, što je, u slučaju osoba s invaliditetom koje su lišene poslovne sposobnosti, posljedica važećeg režima lišenja poslovne sposobnosti koji je u suprotnosti s *Konvencijom*.

Ovaj zakon ne propisuje pristupačnost procedure, niti na adekvatan način definiše potpis osoba s oštećenjem vida i drugih kategorija osoba s invaliditetom za koje je važeći postupak i procedura vađenja/obnove ličnih dokumenata ograničavajuća i diskriminatorna jer ne uvažava njihov izbor i volju. Naprotiv, on posivojećuje ove kategorije osoba s invaliditetom s nepismenim osobama i propisuje procedure koje vrijeđaju dostojanstvo i integritet osobe.

Zakon o biračkom spisku nema odredbe o pristupačnosti kao principu i pravu zbog čega je iste potrebno propisati u dijelu evidencija, uvida u birački spisak, provjere podataka i drugih informacija važnih za birače/ice, izbornu administraciju, posmatračice/ice i sve one kojima su garantovana prava i/li propisane obaveze. Uz to, postojeći servisi koji omogućavaju provjeru biračkog mjesta moraju biti pristupačni, što nije slučaj sa sajtom Birači.me.

Kako se više puta kao spornim naglašava institut lišenja poslovne sposobnosti, kao ograničavajući za političku participaciju osoba s invaliditetom, a zbog horizontalnog pristupa u legislativnom okviru, ovdje je neizostavno važno dati kratak osvrt na *Porodični zakon* i *Zakon o vanparničnom postupku*.

Porodični zakon zahtijeva ozbiljne izmjene imajući u vidu da predviđa institute suprotne Konvenciji UN o pravima osoba s invaliditetom, a koji se prvenstveno odnose na institute oduzimanja poslovne sposobnosti i produženog roditeljskog prava. Oba ova instituta propisana su na osnovu *statusa lica*, odnosno kao osnov uključuju lično svojstvo, to jest pretpostavljenu ili stvarnu invalidnost, koja se pritom reflektuje u i percipira kao odsustvo „sposobnosti za rasuđivanje”, odnosno nesposobnosti brige o sopstvenim pravima i interesima.

Zbog navedenih instituta osobama s invaliditetom se grubo krši jednakost pred zakonom, pristup pravdi, porodični odnosi, odnosno u najširem pravne radnje i donošenje odluka o životu i upravljanje sopstvenim životom. U kontekstu učešća u javnom i političkom životu primjena navedenih instituta predstavlja ograničavanje i onemogućavanje kandidovanja na izborima i vršenja javnih funkcija i ovlašćenja, čime se poništava i princip samozastupanja garantovan svakom ljudskom biću. Navedeno vodi do poništavanja pravnog subjektiviteta.

U tom smislu, pored *Porodičnog zakona*, neophodna je izmjena i *Zakona o vanparničnom postupku*, kao procesnog zakona a u dijelu primjene modela zasnovanog na ljudskim pravima, umjesto medicinskog, imajući u vidu da važeće rješenje izjednačava stanje zdravlja sa postojanjem oštećenja/invalidnosti, pa reviziju odluke o poslovnoj sposobnosti uslovljama promjenom zdravstvenog stanja. Navedena odredba nije samo problematična već i apsurdna jer u nekim situacijama ne može doći do poboljšanja zdravstvenog stanja kad ono nije ni uzrokovalo invalidnost.

Važno je svakako analizirati i uključiti odredbe *Zakona o planiranju prostora i izgradnji objekata* koji propisuje obavezu svih javnih površina i objekata, kao i objekata u javnoj upotrebi da budu pristupačni za osobe s invaliditetom i osobe smanjene pokretljivosti, a obavezni elementi pristupačnosti propisani u odnosu na biračko pravo su: parking mjesto, ulazni prostor, hodnici i glasačka kabina (širina kabine, visina police i td).

Svi ključni medijski zakoni: *Zakon o medijima*, *Zakon o elektronskim medijima* i *Zakon o nacionalnom javnom emiteru Radio i Televizija Crne Gore*¹ imaju odredbe koje garantuju prava osoba s invaliditetom, ali ne i u dijelu političkih prava. S druge strane, odredba u *Zakonu o izboru odbornika i poslanika* je nedovoljna da obezbijedi informisanje osoba s invaliditetom kao birača/ica i kandidata/kinja sve i da se ona dosljedno primjenjuje u praksi jer je svedena isključivo na sučeljavanje/debate.

Zakon o registrima prebivališta i boravišta i *Zakon o crnogorskom državljanstvu*, jednako kao i svi ostali zakoni koji propisuju postupke, procedure i prava i obaveze građana/ki, ne propisuje pristupačne metode i načine izbora od strane osoba s invaliditetom, uključujući pristupačne formate u skladu s odredbama *Konvencije*.

¹U vrijeme analize na snazi su bili zakoni navedenih naziva, dok su od juna 2024. na snazi zakoni pod nazivom: *Zakon o audiovizuelnim medijskim uslugama*, odnosno *Zakon o nacionalnom javnom emiteru – Javnom medijskom servisu Crne Gore*.

U vezi s prethodno navedenim, i ova dva zakona imaju nedostatne odredbe i trebala bi propisati posebno one koje se odnose na pristupačnost postupka i procedure za dobijanje/obnovu državljanstva i prijavu/odjavu prebivališta i boravišta, uz prethodno proaktivno informisanje svih kategorija osoba s invaliditetom u urbanim i ruralnim sredinama i na pristupačan način, uključujući lako razumljiv i jednostavan jezik.

Jedina važna odredba u *Zakonu o lokalnoj samoupravi* s aspekta prava na javni i politički život osoba s invaliditetom odnosi se na učešće građana/ki u procesima donošenja odluka i to *pristupom javnosti dokumenata, a naročito dostupnost tih dokumenata u pristupačnom formatu licima sa invaliditetom koja za to iskažu interes.*

Zakon o zaštiti podataka o ličnosti garantuje zaštitu podataka o ličnosti „bez obzira na lična svojstva”, međutim invalidnost/oštećenje se ne navodi među pobrojanim ličnim svojstvima, pa je isti potrebno dopuniti u ovom dijelu jer je riječ o antidiskriminacionoj odredbi. Navedeno i zbog toga što su lični podaci određenih kategorija osoba s invaliditetom često izloženi različitim vrstama distribucije i korišćenja koja su suprotna principu zaštite privatnosti i podataka o ličnosti.

Podzakonska akta Državne izborne komisije propisuju odredbe o pristupačnosti, samostalnosti i tajnosti glasanja osoba s invaliditetom, međutim kako zakonski okvir zanemaruje pasivno biračko pravo, to i podzakonska akta imaju nedostatnosti u tom dijelu. Takođe, neke odredbe regulisane podzakonskim aktima trebaju biti normirane zakonima, uključujući imperativnu odredbu o pristupačnosti biračkih mjesta, zatim o šablonu za glasački listić i druge, što ni na koji način ne bi umanjilo nadležnost i značaj postupanja Državne izborne komisije, kako u dijelu promocije biračkih prava osoba s invaliditetom, informisanja javnosti i edukacije izborne administracije, tako posebno u segmentu nadležnosti i obaveza opštinskih izbornih komisija.

U tom smislu, bilo bi korisno analizirati propisivanje obaveze biračkih odbora i opštinskih izbornih komisija da dostavljaju poseban izvještaj o preduzetim i sprovedenim aktivnostima u cilju omogućavanja nesmetanog biračkog prava osoba s invaliditetom prije, tokom i nakon izbornog procesa.

2-2 BARIJERE U IZBORNIM PROCESIMA

Barijere u izbornim procesima predstavljaju ozbiljan izazov za osobe s invaliditetom širom svijeta, ograničavajući i ugrožavajući njihovu mogućnost da aktivno ili pasivno učestvuju u političkom životu svojih zajednica. Komitet ministara Savjeta Evrope naglasio je 2011. da *osobe s invaliditetom obično čine mali dio onih koji su uključeni u javne poslove i koji zauzimaju predstavničke funkcije*.²

Slično tome, akademske publikacije napominju da *postoje predvodničke nacionalne studije o izborima koje razmatraju invaliditet. Istraživači su zaključili da bi izlaznost birača bila niža među osobama s invaliditetom nego među onima koji nemaju invaliditet*.³ Nedovoljno učešće često se pripisuje pravnim barijerama, negativnim stavovima javnosti, nedostatku znanja, problemima pristupačnosti i nedostatku resursa i podrške za kandidovanje i vršenje „službe”.

Neke od karakterističnih barijera/prepreka sa kojima se osobe s invaliditetom suočavaju tokom izbornih procesa ogledaju se kroz:

- Nedostatak pristupačnosti biračkih lokacija/mjesta: Mnoge lokacije nijesu prilagođene za osobe s invaliditetom, što ih onemogućava da glasaju ili da to učine samostalno.
- Nedostatak pristupačnih informacija i komunikacija: Informacije o izbornim procesima i postupak ostvarivanja prava i izvršenja obaveza jako često nijesu pristupačne i prilagođene osobama s invaliditetom, kao što su informacije o kandidatima/kinjama, glasačkim procedurama i izbornim datumima.
- Nedovoljno obučeno osoblje na biračkim mjestima: Osoblje na biračkim mjestima nije adekvatno obučeno za osiguranje uslova i pružanje podrške osobama s invaliditetom ili za korištenje prilagođenih tehnoloških rješenja.
- Nedostatak/nepostojanje alternativnih glasačkih metoda: Neki izborni procesi/sistemi ne pružaju dovoljno alternativnih metoda glasanja, poput elektronskog ili poštanskog glasanja, što može dodatno otežati osobama s invaliditetom ostvarivanje prava na glasanje.

² *Preporuka CM/REC (2011) 14* Komiteta ministara državama učesnicama o učešću osoba s invaliditetom u političkom i javnom životu. https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016805cbe4e

³ *Političko učešće osoba sa invaliditetom u Evropi: prava, pristupačnost i aktivizam*, Prisli, Stikings, Loja, Gramenos, Loson, Vadington i Fridriksdotir, 2016. *Izborne studije 42* (2016) 1-9, Elsevier.

- Nedostatak/nepostojanje političke reprezentacije: Osobe s invaliditetom često su nedovoljno, ako su uopšte, zastupljene u političkim institucijama, što otežava da sami zastupaju i štite sopstvene potrebe i interese.
- Predrasude i stigma: Socijalne predrasude i stigma prema osobama s invaliditetom doprinose njihovom isključivanju iz političkih procesa i otežavaju ostvarivanje njihovih političkih prava.
- Siromaštvo: Osobe s invaliditetom u mnogim društvima predstavljaju siromašni sloj društva i nerijetko imaju uvećane troškove života zbog invaliditeta kao društvenog fenomena – sadejstvo oštećenja sa preprekama i nedostatkom podrške.
- Lišavanje poslovne sposobnosti osoba sa psihosocijalnim ili intelektualnim invaliditetom (a ponekad i osoba sa drugim vrstama invalidnosti) često je za posljedicu imalo gubitak njihovih izbornih prava. U nekim pravnim sistemima pravno je onemogućeno učlanjivanje u političku partiju ili organizaciju civilnog društva (OCD).⁴ Različite organizacije osoba s invaliditetom su kritikovale zahtjev da osobe s intelektualnim i psihosocijalnim invaliditetom dokazuju da „pravilno rasuđuju” kao izuzetno diskriminatoran i proizvoljan, naročito s obzirom na to da nijedna druga grupa ne mora da dokazuje političku sposobnost (ovo je kritikovao i komesar za ljudska prava Savjeta Evrope u martu 2011). Komitet UN o pravima osoba s invaliditetom je naglasio da je *istorijski gledano, osobama sa invaliditetom na diskriminatoran način uskraćeno njihovo pravo na poslovnu sposobnost u mnogim oblastima na osnovu režima zamjenskog odlučivanja kao što su zakoni o starateljstvu, nadzoru i mentalnom zdravlju.*⁵

Kada je u pitanju naša država, Porodični zakon, kao sistemski zakon propisuje institut lišenja ili ograničenja poslovne sposobnosti i poistovjećuje ga sa *sposobnošću rasuđivanja*, dok *Zakon o vanparničnom postupku*, kao procesni zakon, propisuje postupak i proceduru.

U slučaju da sud donese odluku o lišenju poslovne sposobnosti, nadležni centar za socijalni rad, kao organ starateljstva, postavlja staratelja. Međutim, ovaj koncept tzv. *zamjenskog odlučivanja* suprotan je Konvenciji UN o pravima *osoba s invaliditetom*, koja propisuje samostalno donošenje odluka, a u suprotnom, kada je to potrebno *institut podržanog donošenja odluka*, umjesto zamjenskog.

⁴ Agencija Evropske unije za osnovna prava, *pravo osoba s invaliditetom na učešće u političkom i javnom životu*, str. 36 <http://fra.europa.eu/en/publication/2014/indicators-right-political-participation-people-disabilities>

⁵ Komitet za prava osoba s invaliditetom, *Opšti komentar br. 1 (2014)*.

<https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G14/031/20/PDF/G1403120.pdf?OpenElement>

Komiteta UN o pravima osoba s invaliditetom u svom *Opštem komentaru broj 1 – O jednakom priznanju pred zakonom*⁶ (u vezi sa članom 12 *Konvencije*) objašnjava iz kojih sve razloga je institut lišenja poslovne sposobnosti pogrešan.

Komiteta navodi:

Poslovna sposobnost i mentalna sposobnost različiti su pojmovi. Poslovna sposobnost je mogućnost jedne osobe da bude nosilac prava i obaveza (pravna sposobnost), i da koristi ova prava i obaveze (pravno djelovanje). To je od presudnog značaja za postizanje suštinskog učešća u društvu.

Mentalna sposobnost odnosi se na vještine donošenja odluka, koje prirodno variraju od osobe do osobe i mogu biti različite za datu osobu u zavisnosti od mnogih faktora, uključujući faktore u okruženju i društvene faktore. Pravni instrumenti poput Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima (član 6), Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima (član 16), i Konvencije o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena (član 15) nijesu precizirali razliku između mentalne i poslovne sposobnosti.

Konvencija o pravima osoba s invaliditetom (član 12) sada jasno naglašava da „slaboumnost“ i druge diskriminatorne etikete nijesu legitiman razlog za uskraćivanje poslovne sposobnosti (i pravne sposobnosti i pravnog djelovanja).

U skladu sa članom 12 Konvencije, pretpostavljena ili stvarna oštećenja kognitivnih/mentalnih sposobnosti ne smiju se koristiti kao opravdanje za oduzimanje poslovne sposobnosti. Poslovna sposobnost je urođeno pravo svih osoba, uključujući osobe s invaliditetom. Ona sadrži dvije komponente.

Prva je pravna sposobnost, odnosno mogućnost da se posjeduju prava, da osoba bude priznata kao pravni subjekat pred zakonom. Ovo može uključivati, na primjer, upis u matičnu knjigu rođenih, traženje medicinske pomoći, upis u birački spisak ili podnošenje zahtjeva za izdavanje pasoša.

Druga komponenta je pravno djelovanje, odnosno sposobnost korišćenja prava i da radnje preduzete u tu svrhu budu pravno priznate. Upravo ta komponenta često biva oduzimana ili umanjivana za osobe s invaliditetom. Na primjer, zakoni mogu dozvoljavati osobama s invaliditetom da posjeduju imovinu, ali ne uvažavaju uvijek njihove postupke koji se tiču kupovine ili prodaje imovine.

⁶ Više u *Opštem komentaru 1*, kao i u okviru *Opšteg komentara 6* i veze ovog člana sa članom 12 i članom 29 *Konvencije*. Opšti komentari prevedeni na crnogorski jezik dostupni su ovdje.

Poslovna sposobnost znači da sve osobe, uključujući osobe s invaliditetom, posjeduju pravnu sposobnost i sposobnost pravnog djelovanja samim tim što su ljudska bića. Prema tome, obje navedene komponente poslovne sposobnosti moraju biti priznate kako bi pravo na poslovnu sposobnost osoba s invaliditetom bilo ostvareno; one se ne mogu razdvajati.

Pojam mentalne sposobnosti je veoma kontroverzan sam po sebi. On nije, kao što se uobičajeno predstavlja, objektivni, naučni i prirodni fenomen. Mentalna sposobnost zavisi od socijalnog i političkog konteksta, isto kao i discipline, profesije i prakse koje igraju dominantnu ulogu u procjenjivanju mentalne sposobnosti.

Nadalje, u Opštem komentaru broj 6 – O jednakosti i nediskriminaciji, Komitet podsjeća da su države potpisnice obavezne da poštuju, štite i ostvaruju pravo svih osoba s invaliditetom na nediskriminaciju i ravnopravnost. U tom smislu, države potpisnice se moraju suzdržati od svih radnji koje predstavljaju diskriminaciju osoba s invaliditetom. Prije svega, države potpisnice moraju da izmijene ili ukinu postojeće zakone, propise, običaje i prakse koji predstavljaju takvu diskriminaciju.

Komiteta često daje primjere u tom smislu, uključujući: zakone o starateljstvu i druga pravila koja krše pravo na poslovnu sposobnost; zakone o mentalnom zdravlju koji dozvoljavaju prinudnu institucionalizaciju i prinudno liječenje, a koji su diskriminatorni i moraju se ukinuti; sterilizaciju bez pristanka žena i djevojčica s invaliditetom; nepristupačno stanovanje i politiku institucionalizacije; zakone i politike o segregišućem obrazovanju i izborne zakone koji osobe s invaliditetom lišavaju izbornog prava.

Dakle, problem instituta poslovne sposobnosti, odnosno lišenja ili ograničenja poslovne sposobnosti jeste činjenica da on počiva na ableizmu i diskriminaciji zasnovanoj na invalidnosti, posmatrajući osobe s invaliditetom kao inferiorne i nesposobne za donošenje odluka i shvatanje posljedica donesenih odluka.

To znači da je pretpostavka o nečijoj sposobnosti donošenja odluka zasnovana na hipotetičkoj situaciji i posmatra se isključivo s aspekta ličnih karakteristika i to zasnovanih na oštećenju, kao ličnom svojstvu, potpuno zanemarujući druge faktore koji utiču na donošenje odluka.

U kontekstu prava glasa, glasanje uz pomoć asistenta se mora garantovati osobama s invaliditetom, nezavisno od vrste oštećenja jer bi se u trenutnom sistemu ukoliko bi se problematizovao uticaj staratelja na donošenje odluke osobe koja je lišena ili ograničena poslovne sposobnosti, to isto moglo uraditi za sve druge koji glasaju uz pomoć asistenta, iz bilo kojeg od zakonom propisanih razloga.

Žene s invaliditetom suočavaju se sa posebnim izazovima za njihovo učešće u političkom životu, uključujući i izborne i druge političke procese. Suočavaju se sa višestrukim oblicima diskriminacije, radi čega rizici da budu isključene i slabije zastupane mogu biti veći. Komitet za prava osoba s invaliditetom je izjavio da *postoje snažni dokazi koji pokazuju da se žene i djevojke sa invaliditetom suočavaju sa barijerama u većini sfera svog života. Ove barijere stvaraju situacije višestrukih i preplićućih oblika diskriminacije žena i djevojčica sa invaliditetom naročito u segmentu: ravnopravnog pristupa obrazovanju, ekonomskih mogućnosti, društvene interakcije i pravosuđa; ravnopravnog priznavanja pred zakonom; i njihove sposobnosti da učestvuju u politici i imaju kontrolu nad svojim životom u različitim kontekstima. Što se tiče učešća, Komitet je posebno naglasio da su glasovi žena i djevojčica sa invaliditetom istorijski ućutkani i stoga su žene i djevojke s invaliditetom nesrazmjerno i nedovoljno zastupljene u javnom odlučivanju.*⁷

Isključivanje iz učešća u izbornim rezultatima dovodi do toga da se potrebe i interesi osoba s invaliditetom ne čuju i ne rješavaju. Bez prava i mogućnosti da učestvuju, kao birači/ce i kandidati/kinje, osobe s invaliditetom su u velikom riziku da budu dalje marginalizovane u društvu - na svoju štetu i štetu cijelog društva. Učešće u izborima je od suštinskog značaja za cjelokupno uključivanje svih pojedinaca/ki u društvo. Isključenost slabi inkluzivnost državne uprave, a time i stepen do kojeg se volja ljudi, koji/e su građani/ke ove zemlje, stvarno poštuje i sprovodi. Ili obratno, uključenost i učešće različitih pojedinaca/ki jača demokratske procese i kontrolu rada uprave i vršenja vlasti na svim nivoima.

Uz sve navedeno, uvažavajući naš kontekst, možemo dodati uticaj javnih politika i praksi u drugim oblastima, posebno u oblasti samostalnog života i uključenosti u zajednicu. Nedostatak podrške za samostalni život, kroz nepostojanje ili neadekvatnost usluga u zajednici, posebno onih koje doprinose ostvarenju i uživanju prava na samostalno donošenje odluka, i upravljanje sopstvenim životom, u značajnoj mjeri, utiče i na učešće u izbornim procesima i ostvarivanje prava na javni i politički život.

⁷ Komitet za prava osoba s invaliditetom, *Opšti komentar 3*, 2016.

2-3 SOCIJALNI IZAZOVI I STIGMA

Neizostavan dio problema, sa kojima se generalno suočavaju svi/e građani/ke Crne Gore, a koji posebno utiču na marginalizovane grupe, naročito osobe s invaliditetom, predstavljaju socijalni izazovi i stigma

Osobe s invaliditetom suočavaju se sa različitim oblicima predrasuda i stigme unutar društva, što značajno utiče na njihovu socijalnu inkluziju i političku participaciju. Stigmatizacija može proizlaziti iz nerazumijevanja, neinformisanosti i/li neprihvatanja različitosti i raznovrsnosti ljudskog roda, što dovodi do dodatne marginalizacije i diskriminacije osoba s invaliditetom. Predrasude mogu biti duboko ukorijenjene u kulturnim/tradicionalnim normama i percepcijama, pa čak i u običajima, kao nepisanim normama, što dodatno otežava proces inkluzije i ravnopravnosti.

Diskriminacija koju trpe osobe s invaliditetom najčešće je zasnovana na stavovima i uvjerenjima o njima kao o manje sposobnim i vrijednim bićima. Diskriminacija i društvene predrasude prema osobama s invaliditetom zasnovane su na uvjerenju da su „tipične“ sposobnosti superiorne. U mnogim društvima, ne samo tradicionalnim, već i tzv. modernim, fizička snaga i sposobnost smatraju se vrijednostima na kojima počiva temelj pojedinca i društva, pa i države u konačnom, a ove karakteristike negiraju se i poništavaju kod osoba s invaliditetom posmatrajući ih homogenom skupinom. U svojoj srži, *ableizam* (eng. ableism) je ukorijenjen u pretpostavci da je osobama s invaliditetom potrebno „popravljanje“ i da ljude definiše/predodređuje njihovo lično svojstvo, u ovom slučaju oštećenje/invalidnost. Pritom, osoba se posmatra samo s aspekta tog svojstva za koje se smatra da predodređuje ne/sposobnosti osobe kao cjelovitog ljudskog bića i potpuno se poništavaju ostale karakteristike i zanemaruje činjenica da je sposobnosti moguće izraziti tek kada se postigne *jednakost ishoda*, odnosno uklone uzroci nejednakosti i omogući izražavanje ličnih potencijala svakog pojedinca/jedinke.

Kao i rasizam i seksizam, *ableizam* klasifikuje čitave grupe ljudi kao „manje od“ i uključuje štetne stereotipe, zablude i generalizacije osoba s invaliditetom.

Uticaj stigme na osobe s invaliditetom može biti različit, uključujući emocionalne posljedice, poput degradacije samopouzdanja i samopoštovanja, depresije i anksioznosti. Takođe, stigma ograničava pristup osnovnim pravima i učešću u životu zajednice.

Stigmatizacija kao prepreka samoprihvatanju: Stigma, kojom društvo opterećuje osobe s invaliditetom, umnogome čini da se same osobe s invaliditetom doživljavaju kao manje vrijedne i inferiorne. Kroz ovakav pristup, predrasude i pretpostavke, osobe s invaliditetom mogu internalizovati ove negativne slike o sebi, dovodeći do nedostatka ili potpunog izostanka samoprihvatanja. Ako društvo, bilo koga, kontinuirano tretira kao manje sposobnog/u ili nedostojnog/u, ili zanemaruje postojanje te osobe ili grupe ljudi, teško je da će ta/j sam/a sebe prihvatiti.

Stigma, ne samo da ograničava pristup resursima kao što su: obrazovanje, zapošljavanje, i zdravstvena njega, već i otežava uključenost u društvene aktivnosti života zajednice. Kada se osoba s invaliditetom osjeća izolovanom ili isključenom iz društva, to može izazvati osjećaj nesposobnosti i nedostojnosti.

Posebno otežavajuć faktor, kada govorimo o samoprihvatanju, jeste taj da najčešće „prva stanica” u otežavanju samoprihvatanja osoba s invaliditetom jeste porodica - mjesto koje bi svim pojedincima/kama trebalo da bude najsigurnije - a svjedočimo brojnim primjerima u kojima je sve osim sigurno. Ovakva iskustva mogu izazvati emocionalne posljedice, uzevši u obzir da je većina osoba u društvu naučena da je porodica „kao osnovna jedinica društva” prva stanica podrške, pa kad se dogodi upravo suprotno, internalizacija mržnje, neprihvatanja i negativnih stavova je gotovo pa podrazumijevana.

Važno je naglasiti da stigma i predrasude, takođe, igraju ključnu ulogu u slaboj političkoj i građanskoj participaciji osoba s invaliditetom. Osobe koje su stigmatizovane suočavaju se s preprekama prilikom uključivanja u političke aktivnosti i procese donošenja odluka. Ovakva socijalna isključenost, izopštenost i izolovanost može rezultirati manjkom političke svijesti i motivacije osoba s onvaliditetom za učešće u javnom životu, uz ciklični krug zapostavljanja činjenice od strane onih koji su u obavezi i/li poziciji stvaranja uslova za jednako učešće, da potrebne uslove izgradi i omogući.

Nesporna je činjenica da su osobe s invaliditetom u Crnoj Gori nedovoljno zastupljene i vidljive kako uopšte u društvenim procesima, tako i u političkom životu zemlje. Sva istraživanja potvrđuju da osobe s invaliditetom nijesu u adekvatnoj mjeri zastupljene i vidljive ni tokom izbornog dana i da u ogromnoj mjeri svoje pravo glasa ostvaruju putem pisma ili uz pomoć asistenta, a ne na biračkom mjestu iako bi to bila njihova željena opcija.

Kako bi se prevazišli socijalni izazovi i stigma, neophodno je sprovesti širok spektar intervencija, uključujući edukaciju javnosti o pravima i zahtjevima osoba s invaliditetom, promovisanje pozitivnih reprezentacija u medijima, posebno samoreprezentacija osoba s invaliditetom kako bi se prevenirala dodatna stigmatizacija, i spriječile dublje posljedice. Time bi se ojačala politička volje za inkluzivnijim politikama i praksama, i postiglo osnaživanje samih osoba s invaliditetom da se aktivno uključe u politički i društveni život. Ovaj, holistički, pristup, ključan je za kreiranje društva u kojem su svi/e članovi/ce jednako cijenjeni/e.

Ispitujući stavove i percepciju trenutnog saziva nacionalnog parlamenta⁸, poslanici/e su *podršku političkih partija u obezbjeđivanju uslova za učešće osoba s invaliditetom u izbornom procesu/politici* ocijenili/e kao nedovoljnu, a *biračka mjesta, materijale i procedure* dominantno su ocijenili/e kao djelimično pristupačne, dok je druga ocjena da su nepristupačni.

Što se tiče pitanja o *barijerama s kojima se, prilikom učešća u izbornim procesima, suočavaju osobe s invaliditetom*, odgovori se mogu podvesti pod tri ključna:

- Imaju mnogo barijera, od osnovnih kao što je pristup glasačkom mjestu, do onih kompleksnijih kao što je učešće u samom izbornom procesu;*
- Informisanost o kampanjama;*
- Izolacija, nedovoljna inkluzija, nepristupačnost i neuslovnost biračkih mjesta.*

Preporuke za stvaranje jednakog učešća osoba s invaliditetom u izbornom procesu, koje smo dobili u odgovorima, odnose se na:

- Trebalo bi povesti široka rasprava gdje bi bili uključeni Skupština, Vlada, opštinske uprave kao i udruženja. Prije svega, treba krenuti sa osnovnim, a to je siguran i nesmetan pristup glasačkim mjestima.*
- Prisustvo u organima partije, kampanje prilagođene osobama s invaliditetom;*
- Veći stepen podrške politički subjekata kroz uključivanja osoba s invaliditetom, kao i prilagođavanje izbornih mjesta potrebama osoba s invaliditetom. Stvaranje politika koje će osigurati jednake mogućnosti za sve.*
- Veća inkluzija osoba s invaliditetom prilikom donošenja zakona.*

Kada je riječ o osobama s invaliditetom i njihovim stavovima, odgovori ukazuju na *nedovoljno poznavanje trenutnog pravnog i političkog okvira u odnosu na garancije i zaštitu prava osoba s invaliditetom.*

⁸ Istraživanje je sprovedeno pomoću onlajn forme Guglovog (Google) upitnika. Poslanici/e kojima je poslat Upitnik na mejl, izabrani su proizvoljno, vodeći računa o principu rodne ravnopravnosti i zastupljenosti svih poslaničkih klubova.

Tačno polovina ispitanika/ca nije sigurna u ocjeni da li je važi okvir adekvatan ili nije, samo 9,9% smatra ovaj okvir adekvatnim, dok 40,9% pravni i politički okvir ocjenjuje neadekvatnim. Čak 45,5% ocjenjuje da institut lišenja poslovne sposobnosti utiče na politička prava osoba s invaliditetom, dok 27,3% smarta da utiče u ogromnoj mjeri. Njih 68,2% biračka mjesta, materijal i procedure ocjenjuju djelimično pristupačnim, dok 22,7% njih daje ocjenu nepristupačno.

Većina ispitanika/ca smatra da su osobe sa fizičkim/tjelesnim oštećenjima kategorija koja nailazi na najveće prepreke, zatim slijede osobe s intelektualnim invaliditetom u 27,3% odgovora, osobe s autizmom u 18,2% odgovora, i 9,1% osobe s oštećenjem vida/sluha.

Polovina ispitanika/ca se *suočavala ili se suočava sa stereotipima i stigmom* kada su u pitanju njihova biračka prava, dok se 18,2% njih često suočava. Podršku društva u prevazilaženju socijalnih izazova i stigma smatra nedovoljnom 86,4%, dok 13,6% ispitanih osoba s invaliditetom smatra da je nepostojeća.

Visok procenat ispitanika/ca, čak 68,4% djelimično adekvatnim ocjenjuje zastupanje biračkih prava osoba s invaliditetom od strane organizacija civilnog društva, dok čak 59,1% njih djelimično i upoznato sa radom organizacija u ovoj oblasti.

Odgovori dobijeni od osoba s invaliditetom nesporno potvrđuju potrebu edukacije i informisanja samih osoba s invaliditetom, kao i obaveznog dodatnog angažmana u borbi protiv stereotipa i stigme.

3 MEĐUNARODNI STANDARDI (UN, EU)

3-1 KONVENCIJA UN O PRAVIMA OSOBA SA INVALIDITETOM

Konvencija o pravima osoba s invaliditetom kao najznačajniji međunarodni dokument, a ujedno i instrument promocije, garancije i zaštite prava osoba s invaliditetom u svom članu 29 garantuje prava na politički i javni život.

Prethodno, *Konvencija* garantuje jednakost i nediskriminaciju, pristupačnost, jednako priznanje pred zakonom, poštovanje prava ličnosti, samostalni život i uključenost u životu zajednice, kao i slobodu izražavanja, mišljenja i pristup informacijama. Splet ovih prava i njihova međuzavisnost, povezanost i uslovljenost predstavljaju preduslov i za pravo na učešće u političkom i javnom životu.

U segmentu prava na učešće u političkom životu, Konvencija priznaje da osobe s invaliditetom imaju ista politička prava i trebalo bi da ih uživaju kao i svi drugi.

Vlasti moraju osigurati da osobe s invaliditetom imaju:

- Jednostavan i lak pristup biračkim mjestima,*
- Pristup materijalu o izborima,*
- Pravo kandidata/kinja da glasaju tajno ili uz pomoć druge osobe koja im je potrebna,*
- Pravo da preuzimaju važne uloge u vladi i javnom životu (na primjer, kao savjetnik/ca, upravnik/ca škole, sudija/kinja, poslanik/ca ili odbornik/ca u parlamentu ili skupštini ili da pomažu u vođenju usluga na lokalnom nivou).*

To znači da osobe s invaliditetom imaju pravo da glasaju, da se kandiduju i da u potpunosti i efektivno učestvuju u javnom životu. To, takođe, znači da imaju pravo da budu uključeni u odluke koje utiču na njihova ljudska prava.

Takođe, *Konvencija* prepoznaje da su organizacije osoba s invaliditetom važne za zastupanje „glasa” osoba s invaliditetom na međunarodnom, nacionalnom, regionalnom i lokalnom nivou. *Javna imenovanja su važan način uključivanja osoba s invaliditetom u donošenje politika i odluka. Konvencija dodatno obavezuje države potpisnice da uključe osobe s invaliditetom u implementaciju i praćenje primjene Konvencije i politika i odluka koje iz nje proizilaze.*

Inače, *Konvencija* je prvi međunarodni, pravno obavezujući instrument koji postavlja minimalne standarde za prava osoba s invaliditetom, i prva konvencija o ljudskim pravima čija je potpisnica Evropska unija (EU).

Konvencija navodi da osobe s invaliditetom imaju ista prava kao i svi ostali. Takođe, ona propisuje kako zemlje mogu zaštititi i treba da zaštite ova prava.

Za EU, *Konvencija* je stupila na snagu 22. januara 2011. Sve države članice EU su potpisale i ratifikovale *Konvenciju*, a 22 zemlje EU su takođe potpisale i ratifikovale i njen *Opcioni protokol* u januaru 2019. To znači da svaka članica EU, i zemlja koja pristupa Uniji mora garantovati i štiti prava osoba s invaliditetom. Zemlje EU koje su potpisale i ratifikovale i njen *Opcioni protokol*, prihvatile su primjenu mehanizma pojedinačnih žalbi na *Konvenciju*.

Evropska komisija koordinira implementaciju *Konvencije* na nivou EU. U cilju primjene i praćenja *Konvencije* na nivou Unije formirana je Grupa na visokom nivou o pitanjima invaliditeta i radni forum (High Level Group on Disability and Work Forum). U radu Grupe, pored Evropske komisije i eksperata/kinja iz država članica, učestvuju i organizacije osoba s invaliditetom koje djeluju na nivou Unije.

Pored toga, kako se od EU traži da ima osnovu za promovisanje, zaštitu i implementaciju *Konvencije* u pitanjima koja spadaju u nadležnost Unije, formiran je Okvir EU za implementaciju *Konvencije* koji je postao operativan 2013. On dopunjuje nacionalne mehanizme praćenja.

Okvir čine članovi/ice iz: Evropskog parlamenta, Evropskog ombudsmana, Agencije EU za osnovna prava (FRA), Evropskog foruma osoba s invaliditetom (EDF). Evropska komisija je bila članica Okvira do kraja 2015. ali se povukla na osnovu preporuke Komiteta za prava osoba s invaliditetom. Evropska komisija je svakako nastavila da koordinira implementaciju *Konvencije* na nivou EU.

Organizacija za evropsku bezbjednost i saradnju (OSCE/OEBS) posvećeno radi na promociji učešće osoba s invaliditetom u izbornim procesima, i to na više načina. Naime, OSCE razvija i publikuje materijale koji se odnose na izbore i izborne procese, uključujući i one u vezi sa praćenjem izbora, a značajan dio materijala odnosi se na biračka prava osoba s invaliditetom. Uz to, OSCE promovira politička prava osoba s invaliditetom i sprovodi edukacije i kampanje. Pored toga, OSCE kancelarija za demokratske institucije i ljudska prava (ODIHR) nadgleda i vrši posmatranje izbora u državama članicama OEBS-a kako bi procijenili u kojoj mjeri se poštuju osnovne slobode u izbornim procesima, a koje karakterišu jednakost, univerzalnost, politički pluralizam, povjerenje, transparentnost i odgovornost.

Kancelarija, takođe, podržava vlasti u njihovim naporima da poboljšaju izborne procese i da prate preporuke ODIHR posmatračke misije, tako što će revidirati zakone u vezi s izborima, pružiti tehničku ekspertizu i podržavati aktivnosti građanskih posmatračkih grupa.

3-2 PRIMJERI DOBRE PRAKSE U ZEMLJAMA EU

Pravo glasa je jedno od osnovnih prava građana/ki koje podržava građansko učešće i demokratske procese u svakoj državi. Globalno, pravo glasa nije dovoljno dostupno značajnom broju ljudi, naročito osobama s invaliditetom, usljed brojnih infrastrukturnih, komunikacijskih i informacionih prepreka, kao i prepreka ponašajne, tehničke i pravne prirode koje ograničavaju pristup, ovoj važnoj kategoriji glasača/ica, izbornom procesu. Procenat osoba s invaliditetom u ukupnoj populaciji se povećava, što ovo pitanje čini složenijim s aspekta raznovrsnosti izazova i prepreka s kojima se suočavaju.

U kontekstu osiguravanja jednake političke participacije osoba s invaliditetom u Crnoj Gori, ključno je sagledavanje i istraživanje primjera dobre prakse iz zemalja članica Evropske unije koje su uspješno implementirale politike i mjere za osiguravanje jednake političke participacije osoba s invaliditetom.

Ovo poglavlje ima za cilj da pruži i dublje razumijevanje trenutne situacije u Crnoj Gori putem mjerenja usklađenosti sa međunarodnim standardima, kao i kroz istraživanje uspješnih strategija koje su primijenjene u drugim državama.

Član *Ugovora u funkcionisanju Evropske Unije* (TFEU) predviđa da će Unija, u *definisanju i sprovođenju svojih politika i aktivnosti, težiti borbi protiv diskriminacije zasnovane na invaliditetu*. Prema članu 19(1) TFEU, „bez narušavanja drugih odredbi *Ugovora* i u granicama ovlašćenja koja su joj data tim Ugovorom, Savjet, djelujući jednoglasno u skladu sa posebnim zakonodavnim postupkom i nakon dobijanja saglasnosti Evropskog parlamenta, može preduzeti odgovarajuće mjere za borbu protiv diskriminacije zasnovane na invalidnosti. Prema članu 19 (2) TFEU *Evropski parlament i Savjet, djelujući u skladu sa redovnim zakonodavnim postupkom, mogu usvojiti osnovne principe unije podstičućih mjera isključujući svaku harmonizaciju, kako bi podržali/e akcije koje preduzimaju države članice u cilju doprinosa ostvarenju ciljeva navedenih u stavu 1.*

Govoreći o *Konvenciji UN-a o pravima osoba s invaliditetom* Evropska unija se pridružila *Konvenciji* kao entitet, ne kao suverena država, te je odluka o pristupanju donešena na temelju Odluke Savjeta EU. Evropski parlament dao je saglasnost na pristupanje EU *Konvenciji* što predstavlja važan korak političke podrške ratifikaciji od strane izabраниh predstavnika/ca EU.

Nakon što je Evropska unija prisupila *Konvenciji*, države članice trebale su ratifikovati pristupanje EU kroz svoje nacionalne postupke retifikacije – glasanje u nacionalnim parlamentima ili referendum, zavisno o pravnom sistemu svake države članice. Nakon što su države članice ratifikovale pristupanje Evropske unije, ista preuzima nadležnost za pitanja obuhvaćena *Konvencijom*.

To znači da je Unija odgovorna za sprovođenje *Konvencije* u okviru svojih politika i programa. Ovo može uključivati donošenje novih zakona, politika ili programa kako bi se osiguralo poštovanje prava osoba s invaliditetom u svim područjima djelovanja EU.

Navedeni proces ratifikacije je primjer dobre prakse i posvećenosti EU u unapređenju i zaštiti prava osoba s invaliditetom, te integraciji ovih važnih standarda u pravni okvir.

Većina država članica usvojila je višestruke zahtjeve kako bi osigurala da osobe s invaliditetom imaju mogućnost glasanja na biračkim mjestima. Zahtjevi pokrivaju različite aspekte izbornog procesa i interakcije s biračima/cama s invaliditetom na biračkim mjestima, izbornim materijalima i osobljem za izborne procese.

Ovo uključuje dolazak na biračko mjesto, identifikaciju birača/ice, potpisivanje na izbornom popisu, ulazak u biračku kabinu, glasanje na papirnim glasačkim listićima ili na glasačkim mašinama, ubacivanje papirnog glasačkog listića u glasačku kutiju i izlazak iz biračkog mjesta.

Neke države članice pružile su detaljne smjernice i kontrolne liste, često razvijene zajedno s organizacijama osoba s invaliditetom, koje pokrivaju kriterijume koji se kreću od dostupnosti javnog prevoza do toga da li postoje rampe i *politike preskakanja reda*. (prvenstva glasanja, kako se ne bi čekalo u redu)

Za svrhu *Publikacije* kao zemlje članice EU, čije primjere dobre prakse navodimo, izabrane su: Švedska, Španija, Slovenija i Belgija.

Navedene zemlje su izabrane zbog njihove reputacije kao zemalja koje prepoznaju važnost zaštite i promocije prava osoba s invaliditetom. Poznate su po svojim naprednim/adekvatnim zakonima i politikama koje osiguravaju političku participaciju osoba s invaliditetom kao i po aktivnoj ulozi njihovih civilnih društava u zagovaranju inkluzivnih političkih procesa.

To ne znači da su sve njihove prakse primjenljive i u Crnoj Gori, niti da su sve u potpunosti zasnovane na modelu pristupa ljudskih prava i principa ljudskih prava. Međutim, nesporno je da je u ovim zemljama očigledna posvećenost i odgovornost u odnosu na biračka prava osoba s invaliditetom i njihovom političkom učešću. Takođe, ove zemlje imaju više opcija i mogućnosti ostvarivanja prava glasa.

Navedeno je slučaj i kada je Crna Gora u pitanju, ali je istraživanje i ispitivanje osoba s invaliditetom pokazalo da one u maloj mjeri glasaju na biračkim mjestima, isključivo zbog nedovoljne pristupačnosti biračkih mjesta, što je razlog da glasanju na drugi način: uz pomoć asistenta, ili uz pomoć pisma.

Analiza praksi zastupljenih u odabranim zemljama EU pruža korisne uvide i konkretne primjere koji bi se mogli primijeniti unaprijediti, u crnogorskom kontekstu, radi poboljšanja političke participacije osoba s invaliditetom.

ŠVEDSKA

Švedska ima inkluzivan zakonodavni okvir koji štiti prava osoba s invaliditetom, uključujući prava u vezi sa političkom participacijom.

Pristupačnost: Pristupačna izborna mjesta. Svaka opština mora osigurati odgovarajuće prostorije koje mogu biti korištene kao izborne stanice i koje, u segmentu lokacije, pristupačnosti i radnog vremena, nude najbolje uslove za ostvarivanje prava glasa. Izorno mjesto mora biti jasno ograđeno i adekvatno kako birači/ce ne bi naišli/e na prepreke i ne bi bili/e ometani/e prilikom ostvarivanja svog prava glasa.

Posebne izborne komisije: Posebni izborni službenici/e zaduženi/e su za primanje popunjenih glasaških listića od birača/ica, koji/e zbog *bolesti, invaliditeta ili starosti ne mogu doći na izorno mjesto kako bi izvršili/e svoje glasanje.*

Glasanje putem pošte: U Švedskoj, osobe koje ne mogu doći na izorno mjesto na dan izbora, uključujući osobe s invaliditetom, mogu glasati putem pošte. Koverta s popunjenim glasačkim listićem prikuplja se od birača/ica od strane posebnog/e predstavnika/ce (npr. Poštar) I dostavlja izornoj komisiji - ovaj glasači listić ubacuje u kovertu birač/ica ili, ako je potrebno, osoba koja pomaže, u prisustvu odgovarajućeg predstavnika/ce i svjedoka/inje. Birač/ica koji/a je izrazio/la želju za glasanjem putem pošte i koji/a je primio/la glasački listić može promijeniti mišljenje i - umjesto slanja glasačkog listića nazad - ubaciti ga lično u glasačku kutiju na svom izbornom mjestu na dan izbora.

Glasanje putem punomoći: Ovaj način ostvarivanja prava glasa dopušten je određenoj, ograničenoj kategoriji birača/ica, naime osobama koje zbog zdravstvenih razloga, starosti, pritvora/zatvora, ne mogu otići na izorno mjesto, s obavezom podnošenja zahtjeva 24 dana prije datuma izbora.

Rano glasanje: Birači/ce mogu glasati unaprijed, pri čemu će glasanje na ovaj način biti sprovedeno najranije 18 dana prije datuma izbora.

Informacije i informativni materijali: Internet stranica švedske izborne vlasti pruža sveobuhvatne i pristupačne informacije za birače/ice, ne samo na švedskom, već i na 30 drugih jezika, kao i u verziji koja je jednostavna za čitanje, i na znakovnom jeziku.

Alati za olakšano glasanje: Birači/ce s različitim vrstama invalidnosti mogu koristiti lupu koja je dostupna na svakom izbornom mjestu.

Takođe, dostupan je **govorni portal**, na kojem osobe s oštećenim vidom kao i osobe s izazovima u čitanju (npr. Disleksija), mogu slušati informacije, koje se čitaju naglas.

Još jedan alat je sistem **glasanja odabirom kartice**: U Švedskoj postoji sistem glasanja karticama. Birač/ica mora odabrati jednu od tri kartice različitih boja. U zavisnosti od odabrane kartice, postoje različite opcije za glasanje, kao što su označavanje okvira ili pisanje imena stranke ili kandidata/kinje.

Asistencija pri glasanju: Osobe s invaliditetom, takođe, mogu odrediti člana/icu izborne komisije kao svog/ju asistentta/kinju.

ŠPANIJA

Uvođenjem različitih i brojnih mjera i zakonskih propisa, Španija pokazuje svoju posvećenost pristupačnosti i inkluziji osoba s invaliditetom u izbornim procesima. Ovo je evidentno kroz više inicijativa koje su implementirane kako bi se osiguralo da svi građani/ke mogu aktivno učestvovati u demokratskim procesima svoje zemlje.

Pristupačna izborna mjesta. Predsjednik izbornog mjesta (biračkog odbora) mora osigurati da je ulaz na izbornu mjesto uvijek slobodan i pristupačan osobama ovlašćenim da uđu.

Takođe, *Kraljevski dekret 1612/2007*, koji reguliše pravo glasanja osoba s oštećenim vidom, utvrđuje obavezno postojanje posebno pristupačnog i adekvatnog prostora na izbornim mjestima, kako bi se osigurala tajnost glasanja, smještenog što bliže području glasanja.

Glasanje putem pošte: U Španiji, svi birači/ce mogu ostvariti svoje pravo glasanja putem pošte. Birači/e koji/e na dan glasanja nijesu na području na kojem imaju pravo glasati ili se ne mogu pojaviti na izbornu mjesto koje im je dodijeljeno, mogu glasati putem pošte, uz obavezu da unaprijed podnesu zvaničan zahtjev *Provincijalnoj delegaciji za popis birača/ica*.

Glasanje putem punomoći. Birač/ica s invaliditetom koji/a ne može ići na poštu kako bi ostvario/la svoje pravo glasanja putem pušte, ili je preuzeo/la svoj glasački listić, može zatražiti prisustvo javnog bilježnika koji će, besplatno, izdati punomoć kako bi osoba koju birač/ica s invaliditetom odabere mogla ispuniti uslove glasanja putem pošte.

Informacije i informativni materijali. Ministarstvo unutrašnjih poslova, u saradnji sa reprezentativnim udruženjima osoba s invaliditetom, priprema, povodom svakih izbora, informativne letke o izborima i pristupačnosti, koji su jednostavni za čitanje, dostupni na internet stranici posvećenoj izborima. Ti letci se štampaju i šalju na svako izborna mjesto.

Takođe, u Španiji, javne vlasti i nevladine organizacije objavljuju video zapise, onlajn, koji prikazuju načine glasanja za birače/ice sa oštećenim vidom.

Alati za olakšano glasanje. U Španiji postoji sistem u kojem birač/ica ima mogućnost odabira kartice s imenom političke stranke iz paketa kartica koje sadrže imena svih stranaka (što je jedini ili prvi korak u postupku glasanja) omogućavajući biraču/ici oštećenog vida nezavisno prepoznavanje odgovarajuće kartice - kartice su zapečaćene u omotnicama označenim Brajevim pismom, olakšavajući pronalaženje odgovarajuće kartice.

Izborne stanice (biračka mjesta) takođe obezbjeđuju dokumentaciju na Brajevom pismu za birače/ice s oštećenim vidom, zajedno sa standardnim glasačkim listićima i kovertama. Ova, standardna, izborna dokumentacija i dodatni materijal na Brajevom pismu čine **Pristupačni komplet za glasanje**, omogućavajući biračima/cama s oštećenim vidom da glasaju nezavisno i uz potpunu tajnost svog glasanja.

SLOVENIJA

Pristupačna izborna mjesta. Svaka osoba može putem internet stranice Državne izborne komisije ili lično posjetom lokalnoj upravi ili slanjem zahtjeva poštom ukazati da im je potrebno ostvarivanje svoga prava glasanja na pristupačnoj izbornoj lokaciji, najkasnije tri dana prije izbora.

Zakon o izborima za Skupštinu Slovenije (1992) propisuje da izborne lokacije moraju biti pristupačne osobama s invaliditetom. Izborna komisija za izborni okrug osniva najmanje jedno pristupačno izborna mjesto za birače/ice s invaliditetom na svojoj teritoriji.

Birači/ce moraju obavijestiti Izbornu komisiju za izbornu jedinicu najkasnije tri dana prije dana glasanja ako žele ostvariti svoje pravo glasanja na pristupačnom izbornom mjestu. Na ovom mjestu, birač/ca može glasati koristeći glasački listić ili uz pomoć uređaja za glasanje.

Posebne izborne komisije. Birači/ koji/e zbog svog zdravstvenog stanja ne mogu doći na izbornu mjesto koje im je dodijeljeno, mogu glasati kod kuće pred posebnom izbornom komisijom. Da bi koristili/e ovu mogućnost, birači/ce moraju obavijestiti nadležno izbornu tijelo najmanje tri dana prije dana izbora.

Posebna izborna mjesta. U Sloveniji je dopušteno organizovati izborne stanice u ustanovama koje dugoročno smještaju osobe s invaliditetom, (rezidencijalne ustanove) uz obavezu podnošenja pojedinačnih prijava ili obavještenja unaprijed.

Glasanje putem mobilne kutije za glasanje. Ako izbornu mjesto nije pristupačno osobama s invaliditetom, postoji obaveza da se materijali, potrebni za ostvarivanje prava glasanja, uklone iz izbornog mjesta kako bi se omogućilo glasanje.

Glasanje putem pošte. Osobe koje ne mogu ići na izbornu stanicu na dan izbora (birači/ce u domovima za starije, bolnicama, mjestima zadržavanja) uključujući osobe s invaliditetom, mogu glasati putem pošte.

Rano glasanje. Birači/ce koji/e ne mogu doći na izbornu mjesto na dan izbora mogu glasati unaprijed, pri čemu će glasanje započeti najranije pet dana prije dana izbora, ali ne kasnije od dva dana prije dana izbora. Rano glasanje se obavlja na posebnom izbornom mjestu organizovanom u sjedištu Izborne komisije za izbornu jedinicu.

Informacije i informativni materijali. Prije svake vrste izbora, nadležna ministarstva šalju obavještenja bolnicama i ustanovama za pomoć s informacijama o tome kako smještene i hospitalizovane osobe mogu ostvariti svoje pravo glasanja.

Pomoćni alati za glasanje. Birači/ce koji/e žele glasati na izbornom mjestu koje im nije dodijeljeno, a opremljeno je uređajem za glasanje, moraju obavijestiti izbornu komisiju najmanje tri dana prije izbornog dana.

Birači/ce s oštećenog vida, takođe, mogu glasati koristeći *šablon*, koji im omogućava samostalno glasanje. Šablon se sastoji od papira, kartona ili plastičnog lista istih dimenzija kao i glasački listić i ima toliko rupa koliko ima kandidata na glasačkom listiću. Birači/ce s oštećenim vidom izražavaju svoj izbor na način što zaokruže koristeći šablon.

Pomoć pri glasanju. Birač/ca koji/a zbog fizičkog invaliditeta ili nepismenosti ne može samostalno glasati, ima pravo da ga/je prati osoba koja mu pomaže u izražavanju njegove volje. Odluka o pružanju pomoći pri glasanju donosi se od strane izborne komisije izbornog mjesta i mora biti zabilježena od strane iste.

BELGIJA

U Belgiji, birači/ce se pozivaju putem pisma, ne ranije od 15 dana prije datuma izbora, da se pojave na biračko mjesto na kojem su obavezni ispuniti svoju obavezu glasanja. Birač/ica koji/a nije primio/la dokument može ga preuzeti iz opštinske kancelarije do podne na dan izbora. Ovo pismo će biti predstavljeno na biračkom mjestu na dan izbora i biće ovjereno nakon glasanja.

U Belgiji je glasanje obavezno, a odbijanje učešća na izborima može biti opravdano putem pisane korespondencije, eventualno uz prateće dokaze. Ovo često predstavlja dodatni stres za osobe s invaliditetom - s jedne strane, ne mogu glasati zbog nepovoljnih okolnosti, a s druge strane, moraju objasniti razloge zbog kojih nisu ispunili svoju obavezu glasanja. Osim toga, postoji uvijek rizik da argumenti koji opravdavaju odbijanje učešća neće biti uzeti u obzir, što može dovesti do kazni.

Pristupačna biračka mjesta. Lokacije biračkih mjesta su u zgradama koje pripadaju javnom domenu ili u školama, pri čemu jedno od pet biračkih mjesta mora biti pristupačno osobama s invaliditetom. Lista ovih lokacija dostupna je na belgijskom sajtu Državne izborne komisije.

Glasanje putem pošte. Poštansko glasanje dostupno je samo belgijskim državljanima u inostranstvu. Birači na adresi navedenoj u registracionom obrascu primaju sljedeće: kovertu s glasačkim listićem, povratnu kovertu, identifikacioni obrazac i napomenu s upustvima. Ovi dokumenti se šalju iz Belgije ne ranije od 24 dana prije dana izbora i moraju stići nazad u Belgiju najkasnije na dan izbora, prije zatvaranja biračkih mjesta.

Rokovi povezani s ovom metodom glasanja su vrlo kratki i važno je osigurati kvalitet poštanske veze između zemlje prebivališta i Belgije kako bi se garantovalo pravovremeno vraćanje glasačkog listića. Ako postoje sumnje u vezi s primjenom glasanja putem ovog modaliteta, preporučljivo je koristiti drugi način glasanja.

Glasanje putem punomoći. Birači/ce koji/e, *zbog bolesti ili nemoći*, nijesu u mogućnosti da putuju do biračkog mjesta ili biti prevezeni do istog, mogu ovlastiti drugog/u birača/icu da glasa umjesto njih. Nemogućnost putovanja do biračkog mjesta mora biti potvrđena medicinskim uvjerenjem. Birači/ce koji/e nijesu u zemlji na dan izbora, takođe, mogu glasati putem punomoći. Oni/e mogu imenovati, putem punomoći, povjerenika/cu među biračima/cama iste opštine, koji/a može djelovati samo kao povjerenik/ca za jednog birača/icu.

Informacije i informativni materijali. Prije izbora, razvija se video materijal dizajniran kao vodič za instrukcije koji, na pristupačan način, predstavlja upotrebu elektronskog glasanja na biračkim mjestima.

Alati za olakšavanje glasanja. Belgija je jedna od prvih zemalja u svijetu koja je uvela tehnologije putem elektronskih uređaja. Nakon inicijative Ministarstva unutrašnjih poslova 1989, Federalni parlament je 1991. usvojio zakon o početku testiranja dva različita sistema glasanja putem elektronskih uređaja u dva izborna kantona (Warschot u Flandriji i Verlaine u Valloniji) povodom parlamentarnih i pokrajinskih izbora u novembru 1991.

Nakon ovog početnog iskustva, odabran je sistem baziran na magnetnoj kartici, i 1994. je usvojen zakon koji je uspostavio opšti okvir elektronskog glasanja (*Zakon o automatskom glasanju*). Ovaj način vršenja prava glasa proširen je na određene djelove Belgije tako da je 1999. gotovo 44% birača/ca ostvarilo pravo glasa putem elektronskih uređaja za glasanje. Iako je namjera bila da se ovaj način vršenja prava glasa proširi na čitavu zemlju, to se nije ostvarilo i iste opštine koje su bile pilot projekti i dalje ga koriste i danas. U ovim regijama, glasanje na biračkim mjestima vrši se korišćenjem posebnih stacionarnih uređaja s ekranom (slično bankomatu). Predsjedavajući/a biračkog mjesta aktivira elektronski uređaj pomoću USB ključa, postupak počinje provjerom identiteta birača/ca od strane zvaničnika biračkog mjesta, nakon čega biraču/ici daje magnetnu karticu koja će mu/joj omogućiti vršenje prava glasa. Nakon što birač/ica glasa i potvrdi glasanje na dodirnom ekranu, elektronski uređaj ispisuje glasački listić.

4 PREPORUKE ZA ORGANE VLASTI CRNE GORE I ZA JEDNAKO UČEŠĆE OSOBA S INVALIDITETOM

4-1 ZAKONODAVNE IZMJENE

U kontekstu unapređenja političke participacije osoba s invaliditetom u Crnoj Gori, ključno je usvajanje i implementacija odgovarajućih zakonskih izmjena. U okviru poglavlja 2.1. Identifikacija zakonskih rješenja dat je presjek ključnih zakonskih rješenja koja određuju ili utiču na političku participaciju osoba s invaliditetom.

Za svako zakonsko rješenje pojedinačno dat je sažetak postojećih i nedostajućih odredbi, uz ocjenu adekvatnosti važećih rješenja. U tom smislu, u ovom dijelu dajemo opšte preporuke koje treba pretočiti u norme, odnosno legislativna rješenja prilikom izmjena i dopuna ili usvajanja novih zakona.

Očekuje se od Odbora za sveobuhvatnu izbornu reform da u svim zakonskim rješenjima koja budu predmet rada Odbora, analizira i na adekvatan način date preporuke pretoči u norme, a od Vlade Crne Gore, odnosno resornih ministarstava da učine isto prilikom izmjena i dopuna preostalih zakona koji su bili predmet ove analize.

U tom cilju, sumarno preporučujemo sljedeće:

- Unaprijediti inkluzivnost i pristupačnost izbornog procesa putem zakonskih odredbi koje zahtijevaju da sva izborna mjesta, materijal i procedura glasanja budu potpuno pristupačna osobama s invaliditetom, uvažavajući principe različitosti i raznovrsnosti, odnosno zastupljenost različitih kategorija osoba s invaliditetom. U okviru navedenog, takođe je potrebno adekvatnije propisati garancije o glasanju uz pomoć asistenta i glasanju pomoću pisma uvažavajući principe ljudskih prava i zaštitu privatnosti.

- Primjenom horizontalnog i holističkog pristupa, koji smo i koristili tokom analize, unaprijediti sva zakonska rješenja i u drugim oblastima koja značajno utiču na garancije i uživanje prava na javni i politički život uključujući biračka prava.

- Uspostavljanje programa rane edukacije i svijesti o pravima osoba s invaliditetom, među osobama s invaliditetom, donosiocima/teljicama odluka i izornoj administraciji, radi osiguranja da buduća zakonodavstva i druge javne politike i mjere adekvatno reflektuju potrebe i izazove ove populacije.

Transparentnost i odgovornost:

- Uspostaviti transparentan proces donošenja odluka koji će uključivati širu javnost, uključujući i osobe s invaliditetom i njihove predstavničke organizacije.

- Osigurati potpuno namjensko korišćenje javnih fondova i drugih javnih resursa namijenjenih osobama s invaliditetom i za prava osoba s invaliditetom i osigurati adekvatne mehanizme zaštite od zloupotreba. Ovdje prvenstveno mislimo na sredstva Fonda za profesionalnu rehabilitaciju, kao i druge izvore finansiranja namijenjene za prava osoba s invaliditetom, uključujući i tzv. kompezatorna prava (centri za socijalni rad, Zavod za zapošljavanje, lokalne samouprave).

- Redovno izvještavati javnost o napretku u implementaciji preporuka i politika usmjerenih na unapređenje političke participacije osoba s invaliditetom.

4-2 PRISTUPAČNOST IZBORNOG PROCESA

Pristupačnost izbornog procesa treba da bude prioritetni cilj svih organa vlasti u Crnoj Gori ne bi li se pravično sprovodili demokratski procesi i kako bi svi/e građani/ke u istim učestvovali/e na jednakim osnovama i ravnopravno.

Preporučujemo sljedeće mjere:

- Provjera i osiguranje pristupačnosti svih izbornih mjesta u skladu sa standardima pristupačnosti. Izborna mjesta za koja se utvrdi da ih nije moguće učiniti pristupačnim promijeniti, određivanjem novih koja to jesu. Pristupačnost biračkih mjesta podrazumijeva više segmenata, odnosno elemenata pristupačnosti i to: fizički pristup do biračkog mjesta, ukazak i kretanje po biračkom mjestu i boravak na samom biračkom mjestu, potom pristupačnost glasačke kabine i kutije za glasanje. Ovo uključuje i pristupačna, odnosno obilježena parking mjesta i toalet, posebno kada se izbori odvijaju u javnom objektu ili u objektu u javnoj upotrebi što je svakako važeća zakonska obaveza.
- Obezbjedivanje i osiguranje pristupačnog biračkog materijala i procedure glasanja, a ukoliko je prihvatljivo i investiranje u tehnološka rješenja kako bi se osiguralo da osobe s različitim vrstama invaliditeta imaju mogućnost da glasaju dostojanstveno, samostalno i tajno. U tom kontekstu, osim pristupačnosti biračkog materijala na sam dan izbora, neophodno je osigurati i da se one kategorije osoba s invaliditetom koje se ne mogu potpisati svojeručno ili samostalno potpisuju faksimilom ili na drugi način koji poštuje njihov integritet i dostojanstvo. Taj isti princip prethodno je neophodno primijeniti prilikom vađenja ličnih dokumenata.
- Osiguranje pristupačnih informacija i edukativnih materijala za birače/ice s invaliditetom putem različitih medija i kanala komunikacije, uključujući prilagođene veb stranice, audio zapise, video materijale i materijale na Brajevom pismu, lako razumljivom jeziku, znakovnom jeziku i drugim alternativnim jezicima.

4-3 EDUKACIJA IZBORNE ADMINISTRACIJE I OSOBA S INVALIDITETOM

Edukacija je ključna komponenta u osiguravanju jednakih mogućnosti za političku participaciju osoba s invaliditetom. Preporučujemo sljedeće:

- Organizovanje obuka za osoblje izborne administracije o pravima osoba s invaliditetom i tehnikama pružanja podrške kako bi se osiguralo da izborni proces bude inkluzivan.
- Sprovođenje programa obuke za osobe s invaliditetom o njihovim pravima, procedurama glasanja i dostupnim opcijama kako bi se povećala svijest i samopouzdanje osoba s invaliditetom u učešću u izbornom procesu.
- Uspostavljanje mehanizama za povratnu informaciju kako bi se kontinuirano pratila efikasnost politika i mjera usmjerenih na unapređenje političke participacije osoba s invaliditetom i osiguralo usklađivanje u odnosu na njihove potrebe i povratne informacije.

5 UKLJUČENOST CIVILNOG SEKTORA

5-1 PRAĆENJE IZBORNOG PROCESA OD STRANE OCD

Građansko nadgledanje izbora zauzima važno mjesto u ukupnim izbornim procesima. Uostalom, demokratski, transparentni i slobodni izbori nijesu ni mogući bez nezavisnog praćenja izbornog procesa prije, tokom i nakon izbornog dana. Različite organizacije civilnog društva su na različite načine i različitim/raznovrsnim aktivnostima posvećene demokratičnosti izbornih procesa i doprinose povjerenju u izborni proces.

Taj rad i angažovanje ne podrazumijeva samo dio koji se odnosi na monitoring izbora, već i učešće u procesima kreiranja javnih politika i odluka, ali i nadgledanje rada političkih subjekata i zakonitosti i transparenčnosti njihovog rada, organa za sprovođenje izbora, zatim praćenje rada medija i medijskog izvještavanja, kao i drugih važnih pitanja.

U ovom dijelu se nećemo baviti pojedinačno radom organizacija civilnog društva koje u crnogorskom sistemu zauzimaju i predstavljaju važan segment političkih procesa, kroz nestranačko, nezavisno, stručno i kredibilno angažovanje koje doprinosi inkluzivnosti, pravičnosti i transparenčnosti procesa, ali je važno pomenuti ključne organizacije bez kojih bi politički procesi u ukupnom bili značajno drugačiji.

Svaka od organizacija: Centar za demokratsku tranziciju (CDT), Centar za istraživanje i monitoring (CeMI), Mreža za afirmaciju nevladinog sektora (MANS), Centar za građansko obrazovanje (CGO) imaju svoju nespornu ekspertizu u prethodno nabrojanim oblastima.

Pored njih, nikako se ne smiju zanemratiti i izostaviti angažman drugih, možemo reći specijalizovanih NVO za pojedine oblasti. U tom smislu, nesporan je angažman i doprinos Centra za ženska prava (samostalno i/li u koaliciji s drugim organizacijama, poput Asocijacije Spektra), u segmentu rodne ravnopravnosti i participacije žena u političkim procesima, kao i Saveza slijepih Crne Gore u dijelu prava osoba s invaliditetom na političku participaciju.

Finalno u ovom odjeljku, važno je navesti da Udruženje mladih sa hendikepom Crne Gore (UMHCG) svoju direktnu ekspertizu gradi i angažuje se već više od deceniju u zagovaranju adekvatnijeg zakonskog i političkog okvira, promociji prava osoba s invaliditetom, edukacijama i kampanjama, zatim u praćenju poštovanja garantovanih prava kako u susret izborima i u toku izbornih procesa, tako i kroz zastupanje osoba s invaliditetom pred organima i institucijama, uključujući i kroz sudsku zaštitu njihovih prava, a o čemu će više riječi biti u nastavku.

5-2 MEHANIZMI OSTVARIVANJA I ZAŠTITE PRAVA OSOBA S INVALIDITETOM

U kontekstu pravnih mehanizama zaštite izbornih prava osoba s invaliditetom u Crnoj Gori, važno je istaknuti aktualne parnične postupke koji su pokrenuti zbog povrede biračkih prava. Posljednje skoro četiri godine bilježimo značajan broj takvih slučajeva, od kojih su neki već rezultirali presudama u korist tužilaca/teljki.

Na primjer, parnični postupci A.S. protiv opštine Kotor, Državne izborne komisije i države Crne Gore, te K.C. protiv istih tuženika, iznjedrili su presude koje su utvrdile neposrednu diskriminaciju prema tužiocima/teljicama.

Ove presude jasno pokazuju napore da se osigura pristupačnost biračkih mjesta, ali i naglašavaju važnost daljnjih koraka u unapređenju prava osoba s invaliditetom u izbornom procesu. Takođe, predmeti poput onog koji je pokrenut protiv opštine Bar pokazuju da su problemi nepristupačnosti i dalje prisutni, a da je neophodno nastaviti s aktivnostima usmjerenim ka njihovom rješavanju.

Ovi slučajevi naglašavaju hitnost potrebe za adekvatnom zaštitom i promocijom izbornih prava osoba s invaliditetom u Crnoj Gori. Uključivanje njihove perspektive kroz primarno istraživanje, zajedno s analizom postojeće legislative, omogućava holistički pristup u identifikaciji ključnih izazova s kojima se suočavaju, te formulaciji relevantnih preporuka za unapređenje izbornog procesa.

Sumirano: U posljednje tri i po godine pokrenuto je pet (5) parničnih postupaka zbog povrede biračkog prava od strane sedam (7) osoba s invaliditetom.

Predmet 1⁹

Tokom 2021. pokrenut je parnični postupak od strane A. S. protiv opštine Kotor, Državne izborne komisije i države Crne Gore za zaštitu od diskriminacije po osnovu invalidnosti u oblasti pristupa objektima i površinama u javnoj upotrebi, zbog nepristupačnosti biračkog mjesta i povrede biračkog prava.

U navedenom postupku Osnovni sud u Kotoru prvobitno je predložio medijaciju, odnosno uputio na postupak posredovanja pred Centrom za alternativno rješavanje sporova u Podgorici. Postupajući po tom nalogu Advokatsko ortačko društvo Terzić & Živković obratilo se navedenom Centru, od kojeg nije dobijena povratna informacija. Sud je u međuvremenu zakazao i održao pripremno ročište u ovom predmetu, 18. 11. 2021.

Presudom Osnovnog suda u Kotoru od 2. 3. 2022. usvaja se tužbeni zahtjev tužioca A. S. i utvrđuje se da su tuženi/e počinili/e neposrednu diskriminaciju prema tužiocu.

Navedeni parnični postupak nastavljen je tokom 2022. i 2023. pred Osnovnim sudom u Kotoru i Višim sudom u Podgorici. U ovom predmetu tokom 2022, nijesu bile obezbijeđene klauzule pravosnažnosti i izvršnosti. Presudom Vrhovnog suda Crne Gore od 5. 4. 2024. izjavljena je ustavna žalba Ustavnom sudu.

Suprotno ranijoj praksi, Vrhovni sud Crne Gore je zauzeo stav da Država Crna Gora nije odgovorna za diskriminaciju koju je A. S. pretrpio na dan parlamentarnih izbora održanih u avgustu 2020, zbog čega je odbio sve tužbene zahtjeve u odnosu na nju, kao trećetuženu, te obavezao stranku da plati troškove postupka. Imajući u vidu da je Vrhovni sud Crne Gore u ovom predmetu odstupio od ranije prakse, izjavljena je ustavna žalba na ovakvu odluku.

⁹ Individualna tužba

Takođe, planirano je da se u narednom periodu pribave klauzule pravosnažnosti i izvršnosti na Presudu Osnovnog suda u Kotoru, kako bi se pokrenuo postupak izvršenja povodom preostalog dijela duga protiv opštine Budva i DIK-a.

Iako su advokati još 2022. pokušali da obezbijede klauzule za pokretanje izvršnog postupka, i pored više pokušaja u tome nismo uspjeli, jer se predmet fizički ne nalazi u Osnovnom sudu u Kotoru. Stranka A. S. planira pokrenuti novi parnični postupak zbog nepristupačnosti biračkog mjesta tokom lokalnih izbora u Budvi održanih 26. 5. 2024.

Napomena: Biračko mjesto i dalje nije pristupačno.

Predmet 2¹⁰

Tokom 2021. pokrenut je postupak od strane K. C. protiv Državne izborne komisije i države Crne Gore za zaštitu od diskriminacije po osnovu invalidnosti u oblasti pristupa objektima i površinama u javnoj upotrebi, zbog nepristupačnosti biračkog mjesta, i povrede biračkog prava. Prvi sastanak s medijatorom započeo je 14. 2. 2022. u Centru za alternativno rješavanje sporova.

Presudom Osnovnog suda u Podgorici od 27. 7. 2022. usvaja se tužbeni zahtjev pa se utvrđuje da su tuženi/e počinili/e neposrednu diskriminaciju 30. 8. 2020. prema tužiocu I reda K. C. i time otežali ostvarivanje biračkog prava, neobezbjeđivanjem uslova za nesmetan pristup biračkom mjestu br. 20 koje se nalazi u OŠ Jedinstvo, na adresi Skorać bb, Tuzi.

Zabranjuje se tuženima ponavljanje radnje diskriminacije pa se obavezuju da preduzmu sve potrebne mjere kako se počinjena diskriminacija više ne bi ponovila. Obavezuju se tuženi da, zbog počinjene neposredne diskriminacije, tužiocu isplate iznos od 1.500,00€ na ime naknade nematerijalne štete zbog povrede prava ličnosti i to povrede povrede biračkog prava, časti, ugleda i dostojanstva.

Napomena: Biračko mjesto je sada pristupačno.

Predmet 3¹¹

Tokom 2021. pokrenut je postupak u ime S. G. protiv Glavnog grada Podgorica, Državne izborne komisije i države Crne Gore za zaštitu od diskriminacije po osnovu invalidnosti u oblasti pristupa objektima i površinama u javnoj upotrebi, zbog nepristupačnosti biračkog mjesta, i povrede biračkog prava.

¹⁰ Grupna tužba (K. C. i S. G.) - Predmet 2 i Predmet 3.

¹¹ Ibid.

Prvi sastanak s medijatorom započeo je 14. 2. 2022. u Centru za alternativno rješavanje sporova. Sastanku su prisustvovali tužioci K. C, S. G. i tuženi: Glavni grad Podgorica, Državna izborna komisija.

Presudom Osnovnog suda u Podgorici od 27. 7. 2022. usvaja se tužbeni zahtjev pa se utvrđuje da su tuženi I, II i III reda počinili neposrednu diskriminaciju prema tužilji II reda S. G. 30. 8. 2020. kada su tužilji uskratili ostvarivanje biračkog prava neobezbjedivanjem uslova za nesmetan pristup biračkom mjestu br. 12 MZ 13 jul na adresi Vasa Raičkovića, bb (prostorije Kluba penzionera) u Podgorici.

Zabranjuje se tuženima ponavljanje radnje diskriminacije pa se obavezuju da preduzmu sve potrebne mjere kakao se počinjena diskriminacija više ne bi ponovila. Obavezuju se tuženi da zbog počinjene neposredne diskriminacije tužilji isplate iznos od 1.500,00€ na ime naknade nematerijalne štete zbog povrede prava ličnosti i to povrede povrede biračkog prava, časti, ugleda i dostojanstva.

Napomena: Biračko mjesto je i dalje nepristupačno.

Predmet 4¹²

Tokom 2021. Pokrenut je jedan grupni postupak je u ime Z. B, M. M. i B. Š. protiv Opštine Nikšić i Državne izborne komisije i države Crne Gore za zaštitu od diskriminacije po osnovu invalidnosti u oblasti pristupa objektima i površinama u javnoj upotrebi, zbog nepristupačnosti biračkog mjesta, i povrede biračkog prava, pred Osnovnim sudom u Nikšiću.

Pripremno ročište u ovom postupku održano je 19. 12. 2021. Sutkinja je iz procesnih razloga odredila da se prvo saslušaju svjedoci i naložila da Tužioci dostave dokaz o invaliditetu. Postupak je nastavljen 2022. i 2023. *Presudom* Višeg suda u Podgorici od 20. 1. 2023, potvrđuje se *Presuda* Osnovnog suda u Nikšiću od 18. 7. 2022, u dijelu odluke o glavnoj stvari, i žalbe stranaka u tom dijelu odbijaju se kao neosnovane. Ukida se navedena *Presuda* u dijelu odluke o troškovima parničnog postupka i spisi predmeta u tom dijelu vraćaju se prvostepenom sudu na ponovni postupak.

Presudom Osnovnog suda u Nikšiću od 18. 7. 2022. djelimično se usvaja tužbeni zahtjev u parničnom postupku Z. B, M. M. i B. Š. Advokati su uputili žalbu u dijelu u kojem je odbijen tužbeni zahtjev.

¹² Grupna tužba (Z. B, M. M. i B. Š).

Presudom se utvrđuje da su tuženi I, II i III reda počinili neposrednu diskriminaciju prema tužiocima prvog i drugog reda Z. B. i M. M, 30. 8. 2020, kada su tužiocima otežali ostvarivanje biračkog prava na parlamentarnim izborima, neobezbjeđivanjem uslova za nesmetan pristup biračkim mjestima.

Presudom se zabranjuje ponavljanje radnje diskriminacije i obavezuju se tuženi I, II i III reda da preduzmu sve potrebne mjere kako se počinjena diskriminacija više ne bi ponovila i da obezbijede uslove za nesmetan pristup biračkom mjestu br. 15, Dom MZ Mrkošnica koje se nalazi na adresi 13. jula bb, u Nikšiću i omoguće tužiocu I reda Z. B. ostvarivanje biračkog prava pod jednakim uslovima.

Zabranjuje se tuženim II i III reda ponavljanje radnje diskriminacije i obavezuju se tuženi II i III reda da preduzmu sve potrebne mjere kako se počinjena diskriminacija više ne bi ponovila, odnosno obavezuju se tuženi II i III reda da obezbijede uslove za nesmetan pristup biračkom mjestu br. 53, koje se nalazi u hotelu „Piva”, na adresi Lazara Sočice, br. 2 u Plužinama i omoguće tužiocu II reda M. M. ostvarivanje biračkog prava pod jednakim uslovima.

Obavezuju se tuženi da zbog počinjene neposredne diskriminacije tužiocima I i II reda solidarno isplate iznos od po 1.500,00 € na ime naknade nematerijalne štete zbog povrede prava ličnosti, povrede biračkog prava, časti, ugleda i dostojanstva, sa zakonskom kamatom od dana podnošenja tužbe, do konačne isplate.

Obavezuju se tuženi da tužiocima I i II reda solidarno nadoknade troškove parničnog postupka u ukupnom iznosu od 1.125,30 € u roku od 15 dana od dana pravosnažnosti presude pod prijetnjom prinudnog izvršenja.

Odbija se kao neosnovan tužbeni zahtjev u dijelu kojem je traženo da se utvrdi da su tuženi I, II i III reda počinili neposrednu diskriminaciju prema tužiocu III reda B. Š, da se zabrani ponavljanje radnje diskriminacije, da se obavežu tuženi da preduzmu sve mjere kako se počinjena diskriminacija više ne bi ponovila, odnosno da se obavežu tuženi da obezbijede uslove za nesmetan pristup biračkom mjestu broj 115 Dom MZ Bistrica koje se nalazi na adresi Borislava Pekića bb Nikšić i omoguće tužiocu ostvarivanje biračkog prava pod jednakim uslovima sa licima bez invaliditeta.

Presudom Višeg suda u Podgorici od 20. 1. 2023. potvrđuje se *Presuda* Osnovnog suda u Nikšiću od 18. 7. 2022, u dijelu odluke o glavnoj stvari, i žalbe stranaka u tom dijelu odbijaju se kao neosnovane.

Ovaj predmet trenutno se nalazi pred Vrhovnom sudom Crne Gore, povodom odlučivanja o osnovanosti izjavljenih revizija. U ovom trenutku nije obezbijeđena klauzula pravosnažnosti i izvršnosti na originalu Presude, pa kada se predmet fizički vrati u Osnovni sud NK, pokrenuće izvršni postupak za prinudnu naplatu, sve pod uslovom da revizije budu odbijene kao neosnovane.

Napomena: U slučaju Z. B, M. M. i B. Š. radilo se o ponovljenoj diskriminaciji. B. Š. zbog nepristupačnosti ponovio postupak 2024.

Predmet 5¹³

Tokom 2023. pokrenut je parnični postupak za zaštitu od diskriminacije po osnovu invalidnosti protiv opštine Bar, Državne izborne komisije i države Crne Gore zbog ograničavanja ostvarivanja biračkog prava, odnosno nepristupačnosti biračkog mjesta, tužioca, N.P. pred Osnovnim sudom u Baru. *Glavno ročište* održano je 13. 3. 2024. na kome su saslušani N.P., u svojstvu parnične stranke, kao i E. P, u svojstvu svjedoka.

Kako je došlo do promjene sudije u predmetu, pripremno Ročište održano je 1. 11. 2023, pred Osnovnim sudom u Baru, umjesto 17. 11. 2023, kako je prvobitno bilo planirano. *Pripremnom ročištu* prethodilo je i dostavljanje Odgovora na tužbu tuženih u ovom postupku. Postupak je pokrenut krajem marta 2023, posredstvom Advokatskog ortačkog društva Terzić & Živković.

Diskriminacija se desila u Baru, na dan lokalnih izbora, 23. 10. 2022. a ponavljala se godinama unazad (7/8 godina). Svjedok u postupku je supruga E.P. Naime, biračko mjesto Klub penzionera, br. 68, Tabijska BB, imalo je nepristupačan ulaz, preko 30-ak stepenika, bez lifta i rampe. N. P. nije mogao pristupiti biračkom mjestu, zbog čega je njegova supruga E. P. obavijestila članove/ice biračkog odbora da se ispred ulaza nalazi korisnik kolica.

Zamolila je da se knjiga birača sa glasačkim listićem spusti kako bi N. P. mogao ostvariti pravo glasa. Odbijen je predlog s obrazloženjem da im je za to potrebna dozvola predsjednika Komisije i saglasnost ostalih članova biračkog odbora. Predloženo je da se pruži pomoć na način da se N.P. uz pomoć drugih osoba *iznese* do ulaza, što je stranka odbila.

Stranka nije iskoristila pravo da glasa putem pisma. Kako se Zahtjev za glasanje putem pisma dostavlja biračkom odboru na biračkom mjestu, na kojem je birač

¹² Grupna tužba (Z. B, M. M. i B. Š).

upisan u izvod iz biračkog spiska, najkasnije do 13.00 časova na dan glasanja, stranka nije uspjela iskoristiti ovo pravo na predviđeni način. Prema navodima stranke, glasanje je na kraju završeno na način što je omogućeno da se iskoristi pravo glasa ispred objekta, tako što su glasačka knjiga i listić spuštene, pri čemu je član biračkog odbora, uz prisustvo N. P. supruge, uzeo listić i ubacio ga u glasačku kutiju.

Predmet 6¹⁴

Pokrenut je parnični postupak za zaštitu od diskriminacije po osnovu invalidnosti protiv Opštine Nikšić i Državne izborne komisije i države Crne Gore, tužioca B. Š., pred Osnovnim sudom u Nikšiću.

Zbog ponovljene diskriminacije ovom postupku advokati su se pozvali na prethodnu tužbu koja je bila upućena Osnovnom sudu u Nikšiću s istim tužbenim zahtjevima. Ponovljena diskriminacija desila se na dan Predsjedničkih izbora, 19. marta 2023. i 2. aprila 2023. i 2021.

Tužba je podnijeta Osnovnom sudu Nikšić 19. 3. 2024. Čeka se zakazivanje prvog pripremnog *ročišta*.

Pored navedenih parničnih postupaka, po pritužbi Saveza slijepih Crne Gore, Zaštitnik ljudskih prava i sloboda Crne Gore, u skladu sa odredbom člana 41. Zakona o Zaštitniku/ci ljudskih prava i sloboda Crne Gore (*Službeni list Crne Gore*, br. 42/11, 32/14, 16/16 i 21/17) i člana 41. Pravila o radu *Zaštitnika/ce ljudskih prava i sloboda Crne Gore (Službeni list Crne Gore* br. 53/14), nakon završenog ispitnog postupka po pritužbi Saveza slijepih Crne Gore utvrdio je diskriminaciju osoba s oštećenim vidom. Nakon sprovedenog ispitnog postupka, utvrđenih činjenica i okolnosti postupka, Zaštitnik daje *Mišljenje* o aktu diskriminacije i daje *preporuke* nadležnim organima za otklanjanje iste.

Pritužbe su se podnesene zbog povrede tajnosti glasanja zbog izgleda (materijal, boja) šablona za glasački listić. Nakon toga, Državna izborna komisija propisala je svojim aktima *izgled šablona za glasački listić: Šablon za glasački listić izrađuje se od odgovarajućeg materijala, u tamnoplavoj boji i mora da prati izgled glasačkog listića. Šablon sadrži proreze koji položajem odgovaraju položaju rednih brojeva izbornih lista na glasačkom listiću. U cilju zaštite tajnosti glasanja na rubovima proreza na šablonu postavljeni su metalni prstenovi.*

¹³ Individualna tužba.

¹⁴ Individualna tužba.

6 ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Isključivanje iz izbornih procesa i ostalih vidova učešća u političkom životu česti su primjeri diskriminacije osoba s invaliditetom. Oni su često u bliskoj vezi s uskraćivanjem ili ograničavanjem poslovne sposobnosti ili drugih vidova samostalnog donošenja odluka i upravljanja sopstvenim životom.

Diskriminacija osoba s invaliditetom u području javnog i političkog života javnu sferu i život zajednice uskraćuje za heterogenost i zastupljenost različitih perspektiva koje uključuju i uvažavaju volju, želje, htjenja i percepcije svakog punoljetnog čovjeka – građanke i građanina i dovodi do dugoročne getoizacije, segregacije i institucionalizacije kroz sistem koji jednako ne uvažava svačiji ljudski glas.

Politička participacija osoba s invaliditetom ne samo da dovodi do inkluzivnijih i pravednijih odluka, politika, mjera i djelovanja ljudske vrste, već utiče i na ukupnu percepciju i vidljivost osoba s invaliditetom u životu jedne zajednice.

U tom cilju, Crna Gora mora nastojati da ostvari sljedeće ciljeve:

- Da sprovede reformu zakona, politika i propisa koji sistematično isključuju osobe s invaliditetom iz glasanja/kandidature na izborima ili njihovu političku participaciju definiše na način koji nije dostojanstve i ne počiva na principu ravnopravnosti s drugima;
- Da osigura da kompletan izborni proces bude pristupačan svim osobama s invaliditetom, prije, tokom i poslije izbora;
- Da obezbijedi razumne adaptacije pojedincima s invaliditetom i da podrži mjere zasnovane na individualnim zahtjevima osoba s invaliditetom u vezi s učešćem u političkom i javnom životu;
- Da podrži i angažuje se sa reprezentativnim organizacijama osoba s invaliditetom u procesu političkog učešća na nacionalnom, regionalnom i međunarodnom nivou, konsultujući se s tim organizacijama i uvažavajući mišljenja o pitanjima koja se odnose na osobe s invaliditetom i koja se tiču osoba s invaliditetom;
- Da kreira, planira i obezbijedi informacione sisteme i legislativu koji omogućavaju kontinuirano političko učešće osoba s invaliditetom, uključujući i u periodima između izbora;
- Da sprovodi kontinuiranu, sistematsku kampanju i edukacije različitih ciljnih grupa, od donosilaca odluka, kreatora/ki javnih politika i odluka, pojedinaca, institucija i organa nadležnih za sprovođenje i nadgledanje sprovođenja zakona, drugih politika i mjera i akcija, političkih subjekata, osoba s invaliditetom, medija i društva o pravu osoba s invaliditetom na učešće u javnom i političkom životu;
- Da planira, kreira, sprovodi druge aktivnosti i akcije koje doprinose adekvatnijoj participaciji osoba s invaliditetom u političkim procesima zemlje, kako kroz adekvatnu političku reprezentaciju osoba s invaliditetom, tako i kroz druge adekvatne načine.

7 PROCES RAZVOJA PUBLIKACIJE

7-1 METODOLOGIJA

Metodologija istraživanja kombinuje deskriptivnu analizu postojećih zakona i političkih dokumenata u vezi s izbornim i generalno s političkim pravima osoba s invaliditetom u Crnoj Gori, s primarnim istraživanjem sprovedenim putem više metoda i alata, uključujući i: desk analizu, pravnu i sociološku analizu, onlajn upitnik, uporedne analize, prikupljanje podataka od strane relevantnih organizacija na evropskom nivou, zbog čega zahvalnost dugujemo i Evropskom forumu osoba s invaliditetom (European Disability Forum) i Evropskoj mreži za samostalni život (European Network for Independent Living).

Istraživanje sprovedeno onlajn upitnikom uključuje osobe s invaliditetom i poslanike/ce kako bi se dobila sveobuhvatna slika izazova, prepreka, iskustava i stavova s kojima se osobe s invaliditetom suočavaju u procesu ostvarivanja prava glasa i političkog angžamana.

Deskriptivna analiza:

- Analizirani su relevantni zakoni, propisi i politička dokumenta Crne Gore koja se odnose na politička i izborna prava osoba s invaliditetom, ali i one regulative u kojima izostaju (adekvatne) garancije ili čije garancije, bilo pozitivne ili diskriminatorne, utiču na učešće u javnom i političkom životu.
- Identifikovani su nedostaci i potencijalne prepreke koje proizlaze iz legislative i procedura.
- Istražena je dosadašnja praksa i političke inicijative usmjerene na inkluziju osoba s invaliditetom u izbornim procesima.

Kombinovanjem deskriptivne analize sa primarnim istraživanjem omogućava se dublje razumijevanje problema i potreba u vezi sa političkim učešćem osoba s invaliditetom. Prikupljene informacije omogućavaju formulisanje relevantnih preporuka za unapređenje izbornih procesa i političke participacije osoba s invaliditetom u Crnoj Gori.

Uključivanje perspektive osoba s invaliditetom i poslanika/ca osigurava holistički pristup problemu i povećava mogućnost da će preporuke biti prihvaćene i implementirane od strane relevantnih aktera/ki.

7-2 O PROJEKTU

Projekat Izborna reforma u fokusu: Vrijeme je! sprovodi Centar za demokratsku tranziciju (CDT) sa partnerskim organizacijama Udruženjem za odgovorni i održivi razvoj (UZOR) i Udruženjem mladih sa hendikepom Crne Gore (UMHCG) a finansijski podržava Evropska unija, posredstvom Delegacije EU u Crnoj Gori. Ovaj projekat ima za cilj da doprinese procesu integracije Crne Gore u EU putem podrške demokratskim reformama i unapređenju izbornog procesa.

Kroz jačanje zakonodavnog i institucionalnog okvira, povećanje kapaciteta izbornih komisija, civilnog društva i medija, te kroz zagovaranje transparentne izborne refome, projekat će kreirati temelje za inkluzivniji i efikasniji izborni proces u skladu sa preporukama Evropske komisije i OEBS/ODHIR-a. Implementacija projekta ima ključnu ulogu u osiguravanju fer i demokratskih izbora, unapređenju učešća građana/ki te ispunjenju političkih kriterijuma pristupanja EU.

Dodatno, projekat je od velike važnosti za Crnu Goru jer će omogućiti usklađivanje izbornih praksi s međunarodnim standardima, unaprijediti transparentnost izbornog procesa, osigurati veću uključenost, ne samo osoba s invaliditetom, već i drugih manjina. Kroz aktivnosti kao što su: analize, obuke, zagovaranje, kampanje i promocija, projekat će pružiti konkretna rješenja i preporuke za unapređenje izbornog sistema.

Očekivani rezultati projekta direktno će doprinijeti jačanju demokratskih institucija i procesa u Crnoj Gori.

7-3 O AUTORIMA

Marina Vujačić rođena je 25. 6. 1986. u Nikšiću. Nakon završene osnovne škole i gimnazije, diplomirala je na Filozofskom fakultetu u Nikšiću 2009, Studijski program za sociologiju. Marina je trenerica na brojne teme iz oblasti ljudskih prava, zaštite od diskriminacije, obrazovanja i stručnog usavršavanja različitih ciljnih grupa. Osim profesionalnog angažmana, bavi se i sociološkim analizama i istraživanjima.

Tokom studija odrađivala je ankete i volontirala u nekim NVO. U Udruženju mladih sa hendikepom Nikšić (UMHNK) radila je, kao programska menadžerka, od jula 2010. do kraja avgusta 2011. gdje je učestvovala u pisanju i koordiniranju više projekata, u organizaciji treninga i u brojnim drugim aktivnostima. Drugi put je na poziciji izvršne direktorice UMHCG izabrana u aprilu 2019. Mandat joj je počeo 1. maja 2019. Prethodno, od 29. avgusta 2011. do 30. septembra 2017. Marina je, prvi put, takođe bila izvršna direktorica UMHCG.

Zbog izbora na javnu funkciju, ostavku na mjestu izvršne direktorice podnosi u avgustu 2017. Bila je državna sekretarka Miniistarstva evropskih poslova, u Vladi Crne Gore, od 31. avgusta 2017. do 1. marta 2018. kada je razriješena na lični zahtjev, čemu je prethodila ostavka ministra. Od aprila 2018. do maja 2019. bila je konsultantkinja UMHCG, kao i mentorka novozaposlenima u UMHCG, a povremeno je bila angažovana, honorarno, od strane drugih NVO i državnih organa. Bavila se freelancing-om.

Za vrijeme mandata u Ministarstvu koordinirala je izradom brojnih strateških dokumenata Ministarstva, kao i onih koje usvaja Vlada, u procesu pregovora s EU. Bila je predsjedavajuća Konsultativnog tijela za sprovođenje Strategije informisanja javnosti o pregovorima CG s EU, predsjedavala je sjednicama Komisije za evropske integracije i dr.

Trenutno je, u četvorogodišnjem mandatu, od 2020, kao predstavnica NVO, članica Zajedničkog konsultativnog odbora (ZKO) između Crne Gore i Evropskog ekonomskog i socijalnog komiteta (EESK) i pridružena je članica EESK-a. Kao predstavnica NVO, bila je članica Savjeta za transparentnost Ministarstva unutrašnjih poslova, do trajanja mandata 42 Vlade Crne Gore. Najznačajniji rezultat, za vrijeme mandata, bilo je vraćanje osoba kojima je ograničena ili oduzeta poslovna sposobnost u birački spisak, čemu je prethodila njena inicijativa, nakon Odluke Ustavnog suda o neustavnosti odredbe kojima im je bilo onemogućeno pravo glasa.

U proteklom periodu bila je članica brojnih tijela, a osim navedenih izdvaja članstvo u Nezavisnom monitoring mehanizmu za praćenje primjene Konvencije UN o pravima osoba s invaliditetom u Crnoj Gori (Zaštitnik ljudskih prava i sloboda).

Marina se identifikuje kao žena s invaliditetom. Od svoje 15 godine živi samostalno.

Nikola Ilić je zagovornik za ljudska prava, sa posebnim fokusom na ljudska prava LGBTIQ osoba i rodnu ravnopravnost, formalno od 2016. godine. Svoj aktivizam započeo je kao maloljetni učenik srednje medicinske škole par godina ranije, podižući svijest i vidljivost transrodnih osoba. Prvi formalni angažman bio mu je omladinski rad sa zajednicom u Queer Montenegro-u. Član je organizacionog odbora Montenegro Pride-a od 2017.

Bio je član Asocijacije Spektra od njenog osnivanja i svoj aktivizam unutar Spektre započeo je kroz volonterski program. Nakon brojnih edukacija i treninga svoj aktivizam ubrzo je nastavio kao projektni asistent, a potom i kao projektni coordinator, pa koordinator omladinskog programa koji je nastavio da vodi i razvio u formalni Program za izgradnju zajednice i građanski aktivizam.

Facilitirao je grupe samopodrške kao i sprovodio vršnjačke konsultacije za članove/ice zajednice. Sprovodio je mentorske aktivnosti za nekoliko članova/ica tima i razne radionice, u cilju podizanja kapaciteta trans osoba. Bavi se zagovaranjem za ljudska prava transrodnih, rodno varijantnih i interpolnih osoba, bio je edukator je na brojnim treninzima o ljudskim pravima trans i inter osoba implementiranim u cilju edukacije i senzibilizacije institucija (policijski službenici/ce, zdravstveni radnici/ce, psiholozi/škinje, pedagozi/škinje, socijalni radnici/ce, neke političke partije, srednjoškolci/ke).

Kroz godine stekao je iskustvo u mnogim oblastima aktivizma sa naročitim fokusom na podizanje vidljivosti kroz mnogobrojna javna istupanja, zagovaranje, rad sa transrodnom, interpolnom i rodno varijantnom zajednicom, vođenje projekata u oblasti omladinskog aktivizma i sprovođenje edukacija u formi žive biblioteke sa mladima i zaposlenim u institucijama.

Nikola je sertifikovani trener i edukator. Autor je različitih tekstova objavljenih u više publikacija kao i sajtova regionalnih organizacija poput prve Trans Feminističke platforme regionalne organizacije Trans Mreža Balkan. Nikola je, takođe, autor i koautor nekoliko brošura i izvještaja poput „Valjalo bi znati: O sigurnosti i zaštiti.“ koja se bavi mehanizmima zaštite i sigurnosti, namijenjene transrodnoj, interpolnoj i rodno varijantnoj zajednici, Bukvar identiteta, „Čija je naša rodna ravnopravnost?“ prvi izvještaj o rodnoj ravnopravnosti s fokusom na prava transrodne zajednice, koji je pisala sama zajednica.

Njegov aktivizam prepoznat je i kroz učešće u kreiranju i realizaciji značajnih kampanja za mlade, koje su imale za cilj prevenciju nasilja i promociju ljudskih prava poput: „Da odzvoni nasilju“, „Zato što postojim“, „Upoznaj trans osobe“, „Ko će ti nas znati“

Rođen je 16. 6. 2000. i ponosni je trans muškarac i antifašista.

LITERATURA I REFERENCE

- *Konvencija UN o pravima osoba s invaliditetom* (Originalna verzija na engleskom jeziku);
- Katalog propisa (<https://www.katalogpropisa.me/>) Pristup svim analiziranim zakonskim rješenjima, objavljenim u Službenom listu Crne Gore, ostvaren je posredstvom Kataloga;
- Državna izborna komisija, podzakonska akta dostupna na: <https://www.dik.co.me/legislativa>;
- *Preporuka CM/REC (2011) 14* Komiteta ministara državama učesnicama o učešću osoba s invaliditetom u političkom i javnom životu. https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016805cbe4e;
- *Političko učešće osoba sa invaliditetom u Evropi: prava, pristupačnost i aktivizam*, Prisli, Stikings, Loja, Gramenos, Loson, Vadington i Fridriksdotir, 2016. Izborne studije 42 (2016) 1-9, Elsevier;
- *Agencija Evropske unije za osnovna prava (European Union Agency for the fundamental Rights FRA) Indikatori za učešće osoba s invaliditetom u političkom životu*, str. 36;
- Komitet za prava osoba s invaliditetom, *Opšti komentari broj 1, 3, 6* Originalna verzija dostupna na: *General comments / OHCHR* Komentari prevedeni na crnogorski jezik dostupni su ovdje;
- *OSCE publikacije o izborima i političkom učešću*: <https://www.osce.org/odihr/elections/handbooks>;
- *Odgovori dobijeni kroz Upitnik o učešću osoba s invaliditetom u izbornom procesu*;
- *Interna baza o besplatnoj pravnoj pomoći UMHCG: - Postupci za zaštitu od diskriminacije zbog kršenja biračkog prava*;
- Zaštitnik ljudskih prava i sloboda – Mišljenja Zaštitnika na pritužbe Saveza slijepih Crne Gore, Broj: 797/20 i Broj 01-840/22.

5 | KAKO OSIGURATI JEDNAKO UČEŠĆE OSOBA S INVALIDITETOM U IZBORNIM PROCESIMA?

UMHCG

Udruženje mladih sa hendikepom Crne Gore